

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ժժ դարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում պատմական Հայաստանի հողի վրա հաջորդաբար տեղի ունեցան հայ աշխատավոր ժողովրդի համար աղետաբեր հետևանքներ ունեցող մի շարք պատերազմներ՝ Թամուրյանների ու Կարա-Կոյունլու և Ակ-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի միջև: Այդ գոտեմարտերի ու բախումների պատմությունը Մ. Զամչյանից հետո դեռևս ոչ ոք հանգամանորեն չի շարադրել:

Նկատի ունենալով, որ հրատարակվող հիշատակարանները լայնորեն օգտագործվելու են հայ ժողովրդի միջնադարյան կուլտուրայի ու պատմության, գրականության ու կենցաղի բազմապիսի հարցերի և պրոբլեմների ուսումնասիրության մեջ զբաղվող մասնագետների կողմից, և համոզված լինելով, որ նշված ժամանակաշրջանի քաղաքական խառն ու բարդ պատմության գիտական շարադրանքի բացակայությունը մեծ դժվարություններ է հարուցելու նրանց առջև, անհրաժեշտ գտանք այս Առաջաբանով փոքր ինչ դյուրացնել նրանց աշխատանքը՝ հիշատակարանների նյութերի օգտագործմամբ համառոտակի շարադրելով ժժ դարի առաջին հիսնամյակի քաղաքական անցուղարձների պատմությունը:

1

Հայ ժողովուրդը թևակոխեց ժժ դարը, երբ Լանկ-Թամուրի հրոսակախմբերը, երրորդ անգամ լինելով, ասպատակում էին Անդրկովկասի ու Փոքր Ասիայի երկրներն ու քաղաքները:

1399—1400 թվականներին Լանկ-Թամուրը իր բանակներով ներս խուժեց Վրաստան և, ինչպես հաղորդում է Սարգիս գրիչը Տաթևում ընդօրինակած իր ձեռագրի հիշատակարանում՝ «զամենեան առհասարակ ի սուր և ի գերութիւն վարեաց, թուով ճժ. (100000) — աւ գրեցաւ զկորուստն, և զեկեղեցիս քարահատակ կործանեաց» (էջ 5)*:

Ժողովուրդը կոծում ու սգում էր իր հարազատների կորուստն ու գերությունը, իսկ Թամուրի զորքերը շարունակում էին իրենց ասպատակությունները, այս անգամ արդեն Հայաստանի արևմտյան նահանգներում: Կարճ ժամանակում նրանք գրավեցին Սեբաստիան ու Մելիտենեն, այնուհետև մտան Ասորիք՝ ավերեցին Հալեպը և Դամասկոսը, իսկ քիչ անց՝ 1401 թվականի կեսերին՝ Մերդինն ու Բաղդադը Միջագետքում:

Այս արշավանքի և Թամուրի գործած աննկարագրելի հրեշգործությունների մասին դրել են ժամանակակից շատ հիշատակագիրներ: Լսենք Երևանի

* Այստեղ և ամենուրեք ցույց են արվում սույն ժողովածուի էջահամարները:

№ 5707 ձեռագրի ստացողներից մեկին, որը 1401 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում խոստով է նաև նախորդ տարվա աղետալի իրադարձություններին:

«Ի սոյն ամի,— գրում է նա,— Թամուր-Բէկն էառ զՍեաստ քաղաք և քանդեաց և աւերեաց, և սրախողող արար զամենեւեան, և զբազումս գերեաց՝ ի կանանց և ի տղայոց, և ԳՌ. (3000) մարդ գերկիր բացեալ և կենդանոյն թաղեալ՝* զայնոսիկ, որ նետ արձակեցին ի նա: Եւ զայս արարեալ բազմութեամբ զօրօք գնացեալ ի Շամբն՝ ի վերայ Հալպայ և Դամասկոսի, և մատնեաց աստուած ի ձեռս նորա. էառ և անշափ կոտորումն արար ի Հալպայ քաղաք, որ Գ. (3) գլխէ մնիրա շինեաց ի տաճկանց: Եւ էանց ի վերայ Դամասկոսի, և էառ՝ Լ. (30) օր թալան արար՝ զոսկի, զարծաթ և մարգարիտ, և ԲԺՌ. (12000) ուղտ իւրն հասայ եբարձ: Եւ յետ այնր հրաման եհան և հրով այրեցին զքաղաքն առհասարակ...:

Եւ եկեալ մեծաւ հաղթութեամբ ի վերայ Մերդնայ և տապալեաց զքաղաքն ի հիմանց, և արար որպէս զհող արտավարաց, բայց զբէրթն ոչ կարաց առնուլ, այլ յերկրէն շատ գերի եբեր ի քրիստոնէից» (էջ 3—4):

Այս արշավանքների ընթացքում հավասարաչափ գերվում ու կոտորվում էին և՛ հայ, և՛ վրացի, և՛ ադրբեջանցի ու թուրք աշխատավորները: Երկրին հասցրած վերքերն այնքան ծանր էին, որ նշանավոր մատենագիր և գրիչ Գրիգոր Խլաթեցին, դեպքերից քսան տարի հետո գրած իր չափածո հիշատակարանում, սարսափով է վերհիշում այդ դեպքերը: Իր հիշատակարանի վերոհիշյալ անցուդարձերի նկարագրությամբ նվիրված բաժինը Խլաթեցին ավարտում է այսպես.

«Ո՛հ, զայն զաղայն, զոր արարին
Արանց, կանանց և ընդ մանկտին,
Ջարսն թաղեալ մինչ կենդանին,
Հողով, ջրովըն հեղձուցին,
Իսկ ըզմատաղ տըղայ մանկտին՝
Ջայն կախտիս ձիոցն արկին...» և այլն (էջ 279—280):

1401 թվականի վերջերին Լանկ-Թամուրը, ձմեռելու նպատակով, իր զորքերը հետ քաշեց Ղարաբաղի դաշտային մասը և նախապատրաստվեց գարնանը նոր արշավանք սկսելու Փոքր Ասիայում:

1402 թ., Անկարայի մոտ, պարտություն մատնելով Սուլթան Բալագիտի (Իլդրոմի) զորքերը և գերելով նրան, Լանկ-Թամուրը վերադարձավ Անդրկովկաս: Այս մասին մի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Եւ ի միտում տարին (1401) գնաց ի Հոռմանց տունն, և էառ զԿամախ և այլ բազում տեղիս: Եւ ի միւս այլ տարին (1402) դարձաւ ի Հոռոմս և զՀլտրումն խանն կալաւ, որ ունէր անթիւ հեծեալս և անհամար զաւրս. ցրուեաց և գերեաց զամենեւեան» (էջ 52):

* Գրիգոր Խլաթեցին հայտնում է, որ չորս օր կենդանի թաղվածների ձայնը լսվում էր գետնի տակից. «Ո՛հ, յահագին պատուհասին, և անծանաթ, որ ոչ պատմէն, դէ մէնչ առուբըն չորրորդին գողուեն զայր անգընգայըն»:

Մի այլ հիշատակագիր (Հովհաննես Խիզանցի գրիչը), նույն այս արշավանքի մասին գրում է հետևյալը.

«Եւ յայսմ ամի (1402) եմուտ (Թամուր-Լանկ) ի տունն Հոռոմոց, և նուաճեաց զամենեւեան ընդ ձեռամբ իւրով, և զամիրապետն աշխարհին՝ Իլդրում անուն ըմբռնեաց և կապեաց՝ հանդերձ որդւովն» (էջ 22):

Մեկ ուրիշն ավելացնում է, որ գերվածները «յանկան յա[յ] աշխարհ[հ], և մեռան» (էջ 33):

1403 թվականին Լանկ-Թամուրը նորից արշավեց Արևմտյան Վրաստան և Աբխազիա:

Անցյալ և այս արշավանքների ընթացքում Թամուրի գործած անգթությունները նկատի ունի Թումա Թավրիզեցի գրիչը, երբ 1403 թ. Շիրվանի Մադրաստ գյուղում շարադրած իր հիշատակարանում փորձում է «ստուգաբանել» Թամուր անունը, կապելով այն հայերեն «դա» և «մուր» բառերի հետ, որովհետև Թամուրը «ուր և հասանէ մթնատեսակ և մրրատեսակ առնէ, զոմն կողոպտելով, զոմն շարշարելով, զոմն սպանելով, զոմն գերելով, զհայր ի յորդւոյ բաժանելով և զորդի ի հօրէ և ալլն» (էջ 31):

1403/4 թթ. ձմեռը Թամուրն իր զորքերով (Առաքել Սյունեցու հայտնած տվյալներով նա «զօրք ունէր ութհարիւր հազար», տե՛ս էջ 35) անցկացրեց Ղարաբաղում «և ապա շուեալ զնաց յերկիրն իւր ի Սամարղանտ, և անդ սատակեցաւ» (էջ 52):

Լանկ-Թամուրը մեռավ 1405 թ. փետրվարին, 70 տարեկան հասակում, դեպի Զինաստան ձեռնարկած մեծ արշավանքի ճանապարհին:

Նրա մահվան լուրը ցնծությամբ ընդունվեց ժամանակակիցների կողմից.

«Յայսմ ամի,— գրում է հիշատակագիրներից մեկը,— մեռաւ Թամուր դան, որ Ի. մի (21) ամ իբրև զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա աստուած ի ձեռն, և ում կամէր արբուցանէր, զի յարեւելից մինչև ի մուտս արևու զամենեւին հասարակ գերեաց՝ զհաւատացեալսն և զանհաւատս, զամենեւեան սրախողխող արար...» (էջ 53):

2

Թամուրի մահվանից հետո, նրա հսկայածավալ պետությունը, որ կյանքի էր կոչվել հրի ու սրի միջոցով, և իր կազմի մեջ ուներ տարացեղ ու տարալեզու, միմյանց հետ տնտեսական ու կուլտուրական կապերով չաղկապված երկրներ ու ժողովուրդներ՝ սկսեց արագությամբ քայքայվել:

Թամուրի ժառանգորդների միջև ծայր առան գահակալական ավերիչ կռիվներ: Միրանշահը, որը հոր կողմից զրկվել էր Թամուրյան պետության արևմտյան երկրների («Հուլաուի թախթին») վրա իշխելու իրավունքից, սկսում է պատերազմ իր որդու՝ Միրզա-Օմարի դեմ: Թամուրի մյուս որդին՝ Շահրուխը, որը պայքար էր մղում պետության արևելյան շրջաններում Միրանշահի մյուս որդի Խալիլի դեմ, օգնում է Միրանշահին՝ հոր և որդու անհաշտ պայքարում:

1405 թվականին Միրզա-Օմարի կողմից բանտ նետված Աբու-Բաքր եղբայրը փախչում, միանում է հորը՝ Միրանշահին, և նրանք երկուսով արշավում են Ադրբեջան՝ Օմարի դեմ: Զորքը լքում է Օմարին և Աբու-Բաքրը Սուլթանիայում իր հորը՝ Միրանշահին հայտարարում է փաղիշահ:

1406 թվականի գարնանը Միրզա-Օմարը թարմ ուժեր հավաքելով Թամուրյան պետության արևելյան շրջաններից, կրկին արշավում է իր հոր և եղբոր դեմ:

Օգտվելով միջդինաստիական պայքարից, կարճ ժամանակով Թավրիզը գրավվում է Շիրվանշահ Իրաֆիմի կողմից *:

1406 թվականին դահակալական պայքարի հրապարակ են իշխում ճոր ուժերը՝ Զելաիրյան սուլթան Ահմադը և Կարա-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի առաջնորդ Կարա-Յուսուֆը: Սրանք երկուսն էլ, որպես վտարանդի, պահվում էին Մամլուկյան սուլթան Ֆարաջի մոտ: Լանկ-Թամուրի մահվանից անմիջապես հետո նրանք ազատ են արձակվում, և դաշնակցելով միմյանց՝ ուժեր են հավաքում Թամուրյանների դեմ ելնելու նպատակով:

Կարա-Յուսուֆը կարճ ժամանակում իր շուրջն է համախմբում Կարա-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի և Հայաստանի ու Հարավային Ադրբեջանի քուրդ ամիրների զինական ուժերը: Այսպես, նրան հպատակություն են հայտնում և ցույց են տալիս զինական օգնություն Բաղեշի ամիր Շամս-ադ-դինը, Ոստանի ամիր Նզդինը, նրա որդի Մելիքը և ուրիշները:

1406 թվականի աշնանը Կարա-Յուսուֆը պարտության է մատնում Միրանշահի որդի Աբու-Քաթին և գրավում Թավրիզը:

Քաղաքական այս իրադարձությունները լայն արձագանք են գտել մեր հիշատակարաններում:

1407 թվականին Տաթևի վանքում ընդօրինակած ավետարանի հիշատակարանում Մատթեոս վարդապետը հայտնում է, որ աշխատել է՝

«Ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որում ազգն անտողաց անջինջ կորաւ, և փոխանորդ նորին իշխեց աթոռոյս Ատրպատականի թորգոմածին Ղարս-Ուսուֆ անուամբ: Որ և մարտեաւ երկու անգամ՝ և հաղթահարեաց զոմն ի թռուռնց շար գազանին Թամուրին՝ շարաբարու, ահեղատեսիլ և շարասիրտ Աբ[ու-Ք]աթը»:

Գրիչն ուրախությամբ է արձանագրում կատարված փաստը: Նա հույս ունի, որ Կարա-Յուսուֆը վերջ է տալու անիրավ հարկապահանջությանը և հաստատելու է խաղաղություն:

«Եւ այն ևս, — շարունակում է նա, — ի վերին խնամոցն ամենակարողին աստուծոյ [եղև], որ ազատեաց աշխարհս ի յայն անիրաւ խնդրողացն, որ և զամենայն ազդ և զամենայն լեզու ի ներքոյ նոցա հնազանդ և դերի կային...» (էջ 76):

Թամուրյանների պարտությունից ոգեշնչված և իրենց դառն վիճակի բարելավումը տենչացող հպատակ ժողովուրդները, սակայն, շուտով պիտի հուսախաբ լինեին: Կարա-Կոյունլուների դինաստիան հիմնականում շարունակեց կողոպուտի, ջարդերի ու ահաբեկման նույն քաղաքականությունը:

1407 թվականին Կարա-Յուսուֆը արշավեց Վրաստան, գրավեց մի շարք ամուր բերդեր, պարտության մատնեց վրացական զորքերին, ճակատամարտում ընկավ Գիրգի է. թագավորը (1393—1407):

* Գահակալական այս կռիվների մասին տես И. П. Петрушевский, „Государства Азербайджана в XV веке“ աշխատությունը, հրատարակված „Сборник статей по истории Азербайджана“, выпуск I, Баку, 1949 г. Ժողովածուի մեջ (էջ 153—213):

Ժամանակակից Հովանես Խիզանցի գրիչը հայտնում է, որ արշավանքի ընթացքում սպանվեց 5 հազար և գերեվարվեց 15 հազար մարդ: Լսենք հիշատակագրին.

«Ահա եղև խաւար երկրիս,
Ղարա-Յուսուֆի շար համբաւիս,
Որ է պարոն Թուրքըստանիս,
Խրոխտ և անյաղթ յայս աշխարհիս:
'Ի իւծեալ բեկէ զմէջս ամենից՝
Ի Մէրդնայ սկսեալ բերդիս,
Մինչ ի քաղաք Թաւրէժ տեղիս
Ղեղի արբոյց դառն վշտիս.
Գնալով ի տուն Վըրաց ազգիս,
Լըցաւ թունօք նըման իժից,
Մահացոյց զա[զա] քրիստոնէից:
Ուստի առեալ բազում գերիս՝
Հնգետասան հազար ի թիւս,
Եւ հինգ հազար սպանեալ յանգիս,
Չարչարանօք ազգի ազգիս:

.
Ամուր բերդեր արձանաւոր,
Եւ քրիստոնեայք անդ փառաւոր,
Ի միասին բոցով յորդոր,
Այրեալ եղեն որպէս փայտ չոր...» (էջ 68—70):

Հիշատակագիրն այնուհետև հայտնում է, որ Կարա-Յուսուֆը՝ այդ նոր-նեւոր՝ հրաման է արձակել ամխնայաբար կոտորել քրիստոնյաներին: Չափածո հիշատակարանի վնասված շարունակության մեջ խոսվում է «Խիզանա երկրի» վրա, ըստ երևույթին նույն Կարա-Յուսուֆի զորքերի կատարած արշավանքի մասին: Նրանք՝

«Յարին չիմայէն ||| ոյ զինչ կայ,
Չասեն թէ կին և [թէ տ]ղայ,
Չամէն խոցեն ի յանխը[նայ],
Որ ցաւ վիրին շառողջանայ»:

Կարա-Յուսուֆի և Թամուրյանների վերջին բախումը տեղի ունեցավ 1408 թ. ապրիլի 21-ին, Հարավային Ադրբեջանում, Սարգրուդի մոտ: Միրանշահը, ստանալով իր եղբայր Շահրուխից 20 հազարանոց օգնական ուժ՝ հույս ունեւ պարտության մատնել իր ախոյանին: Սակայն ճակատամարտում Թամուրյանները կատարյալ պարտություն կրեցին, Միրանշահը սպանվեց, Թավրիզը գրավվեց, Կարա-Յուսուֆը տիրեց ամբողջ Հարավային Ադրբեջանին՝ մինչև Արգավիլ և Սուլթանիե: «Թիւն ՊՄԸ. (1408). յայս ամի Ղարա-Յուսուֆ էառ զԱտրպայճան Թաւրէզ» հակիրճ արձանագրում է այդ դեպքը ժամանակակից գրիչ Հակոբ Ասպիսընկցին:

Վերջ տալով իր հիմնական հակառակորդներին, 1408—1410 թվականներին, Կարա-Յուսուֆը նվաճողական կռիվներ սկսեց Արևմուտքում: 1409 թ. նա Արտուխյան Սալըխից գրավեց Մերտինը, 1410-ին հարձակվեց Ակ-Կոյունլու-

ների վրա, ջարդեց նրանց Մշո դաշտում, այնուհետև պաշարեց Դիարբեքիրը (Ամիդ) և Արզնին։

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Կարա-Յուսուֆը զբաղված է Ակ-Կոյուն-լու Կարա-Յուսուֆ Օսմանի (մեր հիշատակարաններում՝ Օթման) դեմ պատերազմներ մղելով, Ջելաիրյան Ահմեդը մտադրվում է դուրս գալ իր հզոր Շաշ-նակցի՝ դեմ և Թամուրյանների ջախջախման պտուղները վայելել միայնակ։

Այս նպատակով նա դաշնակցում է Շիրվանշահ Իբրահիմի հետ։ Ամենայն հավանականությամբ նա իր կողմն էր գրավել նաև հայ ֆեոդալական տների որոշ ներկայացուցիչների*։

Տեղեկանալով Ահմեդի դիտավորությունների մասին, Կարա-Յուսուֆը շուտափույթ հաշտություն է կնքում Կարա-Յուսուֆ Օսմանի հետ և արագ արշավով վերադառնում է Աղբեջան, 1410 թ. օգոստոսի 30-ին տեղի ունեցած ճակատամարտում ապստամբները կրում են լիակատար պարտություն և Սուլթան Ահմեդը խեղդամահ է արվում։ 1411 թվականին Կարա-Յուսուֆը Ջելաիրյաններից գրավում է նաև Բաղդադը։ Եվ այսպիսով, Մերձավոր Արևելքի երկրներ՝ Աղբեջանի, Հայաստանի, Քուրդիստանի և Իրաքի վրա հաստատվում է Կարա-Կոյունլուների տիրապետությունը (1410—1468)։

3

Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդները՝ աղբեջանցիները, վրացիներն ու հայերը, ինչպես առիթ ունեցանք նշելու, Լանկ-Թամուրի և նրա հաջորդների անկումով հույս ունեին, որ երկրում կհաստատվի խաղաղություն, հարկային լուծը կթեթևանա և կստեղծվեն որոշ հնարավորություններ անդորր կյանքի ու աշխատանքի համար։ Սակայն Կարա-Կոյունլուների տիրապետության հենց առաջին տարիները ցույց տվեցին հակառակը։

1409 թվականին արդեն հայ հիշատակագիրները տվյալներ են հաղորդում աշխատավոր ժողովրդի վիճակի հետագա ծանրացման մասին։ Մոկքի գյուղերից մեկում ընդօրինակած ավետարանի հիշատակարանում Հովհաննես գրիչը հայտնում է, որ «պահանջումն անաւրինաց խստանայ ի վերայ քրիստոնէից, և միշտ և հանապազ ի հոսման և ի ծորման է աշխարհ ամենայն, և ոչ երբէք հանդիպի դադարման» (էջ 95)։

Եվ ահա Հյուսիսային Աղբեջանի տիրակալ, հեռատես ու քաջարի քաղաքական գործիչ Շիրվանշահ Իբրահիմի գլխավորությամբ Անդրկովկասի ժողովուրդները, դաշնակցելով միմյանց, ապստամբություն են բարձրացնում Կարա-Յուսուֆի դեմ։

Այս ուշագրավ դեպքի մասին ժամանակակից աղբյուրները չափազանց կցկտուր տվյալներ են հաղորդում։ Օտար աղբյուրների** և հիշատակարանների տվյալների համեմատական ուսումնասիրությամբ հնարավոր է լինում պարզել հետևյալը.

Շիրվանշահ Իբրահիմը դաշնակցում է վրաց թագավոր Կոստանդին Բ-ի (1407—1411) հետ։ Վերջինս երկու հազար ընտիր հեծյալների գլխավորու-

* Թովմա Մեծոփեցին հաղորդում է, որ Օրբելյան Սմբատ իշխանը, խարվելով յուրայինների խորհուրդներից, գնում է Թավրիզ՝ Սուլթան Ահմեդի մոտ և նրանից մեծաբովելով՝ պարգև է ստանում Անդեղալոթ գյուղը (Թ. Մեծոփեցի, էջ 72—73)։

** Տես Վ. Պ. Петрушевский, նշվ. աշխատ., էջ 159—161։

թյամբ միանում է Իբրահիմին: Ամենայն հավանականությամբ վրաց զորա-
խմբում կային նաև հայկական զինական միավորումներ, ամենից առաջ Սյու-
նիքից Վրաստան գաղթած Սմբատ Օրբելյանի ուժերից*:

Աշխատավոր լայն զանգվածների մասնակցությունն ու ակտիվ համակրու-
թյունն ապստամբության նկատմամբ պարզ երևում է այն դաժան հաշվհար-
դարից, որ ապստամբությունից հետո կատարեցին Կարա-Կոյունլուները Հյու-
սիսային Ադրբեջանում և Հայաստանում:

Թշնամի ուժերի բախումը տեղի ունեցավ 1411 թվականին Կուր գետի
ափին, Չալաղանի դաշտում (մեր հիշատակագիրները ճակատամարտի վայրը
կոչում են Վատնիարյան դաշտ)**:

Կարա-Յուսուֆը կարողացել էր հավաքագրել Հարավային Ադրբեջանի քոչ-
վոր ավագանիների և ենթակա այլ երկրների ու շրջանների զորքերը, որոնք
թվական մեծ գերակշռություն ունեին ապստամբների նկատմամբ: Ճակատա-
մարտը վերջացավ ապստամբների պարտությամբ: Շիրվանշահ Իբրահիմը, իր
որդիների և մերձավորների հետ միասին, վրաց Կոստանդին Բ. թագավորը, վրա-
ցական բանակի բազմաթիվ հրամանատարների հետ մեկտեղ գերի ընկան:
Կարա-Յուսուֆն անձամբ սպանեց Կոստանդին թագավորին: Գազանաբար կո-
տորվեցին նաև վրաց բանակի երեք հարյուր զորահրամանատարներ***: Կա-
րա-Յուսուֆի զորքերը ավերեցին ու ամայացրին Ադրբեջանի և Հայաստանի
շատ շրջաններ:

Այս և նախորդ տարիների անցուղարձերի մասին ուշագրավ են Մատթեոս
Մոնոզոնի 1417 թվականին շարադրած հիշատակարանի տվյալները, որ բե-
րում ենք ստորև.

«Ջի դառնացաւ ժամանակս,— գրում է նա,— և թագաւորեաց ոմն թուրք-
ման անունն Ուսուֆ...: Բռնացեալ Ուսուֆն, պատերազմեալ ընդ որգիսն նորա
(Թամուրի)՝ երիցս անգամ, և սպան զնոսա, և մնացեալքն փախըստական գնա-
ցին յաշխարհն իւրեանց: Իսկ զբնական խանն Ահմատ կոչեցեալ, որ եկն կա-

* Այս մասին ուղղակի վկայություններ չկան, բայց կան կողմնակի ակնարկներ:
Մինչև ապստամբությունը Կարա-Յուսուֆը բռնագրավել էր Սմբատի ռեզիդենցիան՝ Որո-
տան բերդը: Սմբատն իր ընտանիքի ու աղաների հետ ապաստանել էր Վրաստանում,
որտեղ և, վրաց արքունիքի կողմից, ստացել էր կալվածքներ: 1413 թ. Վրաստանի Սֆ-
լիսցիեի (Գորբի մոտ, Ուֆլիսցիեի) գյուղաքաղաքում շարադրված հիշատակարանի մեջ
Սմբատը կոչվում է այդ վայրի իշխան. «Իշխանութեան անդոյս պարոն Սմբատի և որդւոյ
նորին պարոն Բէշքենի, որ ի յասամանէ չարին վտարեցան ի հայրենեաց իւրեանց՝ զըր-
ված է այնտեղ (էջ 133): Արդ, դժվար է պատկերացնել, որ հայրենազուրկ արված Սըմ-
բատն ու հայ մյուս իշխաններն անտարբեր մնային իրենց թշնամու դեմ պատրաստվող
ապստամբության ժամանակ, և իրենց զինական ուժերով չմասնակցեին ապստամբությանը:

** Թվականի վերաբերյալ աղբյուրներում կան հակասական տվյալներ: Ըստ Արդուր-
բեգակ Սամարկանդու ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1412 թ. նոյեմբերի 6-ի—դեկտեմ-
բերի 4-ի արանքում (Շարան ամսին), իսկ Հասան Ռումլին նշում է 1414—15 սխալ
թվականը (տես Մ. Ս. Պետրուշևսկի, նշված աշխատ., էջ 180): Մենք ընդունում
ենք 1411 թվականը Մատթեոս վարդապետ Զուղայեցու «Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց»
աշխատության 1411 թ. դրած հիշատակարանին համապատասխան: Այնտեղ ասված է, որ
այդ թվականին Կարա-Յուսուֆը հարեալ զՎատնիարեան դաշտն, և զկալաւ տէր նորա (զՇիր-
վանշահն Իբրահիմ), և սպան զթագաւորն Վրաց Կոստանդին, և զբազումս զերի վարեալ»
(էջ 119): Նույն թվականն է հայտնված նաև «Վրաց պատմության» դասագրքում (տես
«История Грузии», մասն I, Թբիլիսի, 1950, էջ 301):

*** Մ. Ս. Պետրուշևսկի, նշված աշխատ., 160—161:

ման իւրով ի Բաբելոնէ ի քաղաքն Թաւրէղ, և ի վերայ նորա ևս յարուցեալ Ուսուֆն, և սպան զնա: Եւ մնացեալ աստանոր միայն ամիրայն Շրրուանայ (Իբրահիմ), յորոյ յապստամբելն, երիցս անդամ եկն ի վերայ նորա Ուսուֆն. և ի վերջին դալն՝ ձեռքալալ արար զնա և զրազումս ի միջի նոցա. եսպայն զթշվառական թագաւորն վրաց զԿոստանդին, որ եկեալ էր յօդնականութիւն իշխանին Շրրուանայ և զերկիրն առ աւար և գնաց:

Զայսչափ շարիս առ գլխաւորս աշխարհիս հասոյց Ուսուֆն, իսկ առ փոքունս զի՞նչ ասացից: Զի վայրենացեալ զինուորք նորա ուր և հասանէին ոչ զընտանիսն զիտեն և ոչ զօտարսն, թալանեն և կոփեն յձեռնահասն իւրեանց, թէ ի Շանապարհի, թէ ի տան, թէ առանձին, թէ ի քաղաքի, և այսպէս ոչ զոյր թիւ աղաղակի մերոյ» (էջ 194—195):

Նույն Մատթեոսը նաև չափածո ողբ է հորինել աղետալի այս դպաքերի և վրաց թաղաւորի սպանության առթիւ.

«Սպանաւ արքայն Վրացտանոյ՝
Այն Կոստանդին՝ գերեալն յողոյ,
Ի ձեռն շար ազգ թուրքմենոյ,
Որոյ Ուսուֆ անուն դոլոյ:
Եւ մեղ էած սուգ գերագոյ...
Զի փոխանորդ զնա ունէաք,
Մեր մեծ ազգին, զոր կորուսաք...» (էջ 197):

Շիրվանից հաղթանակով ու մեծ ավարով վերադառնալով, Կարա-Յուսուֆը իր ռեզիդենցիան տեղափոխեց Ալաշկերտ և հաստատվեց այստեղ:

Հպատակ ժողովուրդներին տեղականորեն կեղեքելու և հարստահարելու նպատակով Կարա-Յուսուֆը ստեղծեց հարկահանման ուժեղ ապարատ: Հարկերը շատ ծանր էին. այդ մասին ուշագրավ վկայություններ կան ժամանակակից մի շարք գրիչների հիշատակարաններում:

1413 թվականին Կարապետ գրիչը Մոկքի Մպատա վանքում գրում է, որ «հարկապահանջութեամբ ազդս տապալի ի շար ազգէն նետողականի» (էջ 149):

1414 թվականին Հովսեփ գրիչը Կտուց անապատում գրում է, որ «հարկապահանջութեամբ ազգս տապալի՜|||, զի կարի ձանձրացեալ եմք յանաւրինաց բռնութենէ՝ ի քրթէ, ի թաթարէ և այլ ամենայն [պահանջողաց]» (էջ 166):

1417 թվականին Հովանես գրիչը, Խիզանում, Կարա-Կոյունլուների մասին գրում է.

«Անունն է շար սոցա մեծիս,
Թուրքըստանաց խըրոխտ զանիս,
Ղարա-Յուսուֆ սև մակագրիս,
Որ սևէ զազգս մեր և զազինս...
Նըւաճելով զքուրդ և զպարսիկս
Պահանջէ հարկ և տոկոսիս...» (էջ 200):

Համանման տվյալներ հաղորդում են նաև այլ հիշատակագիրներ:

Այնուամենայնիվ, շնորհիվ այն բանի, որ Կարա-Յուսուֆի իշխանության հաջորդ տարիներն ընթացան համեմատաբար խաղաղ պայմաններում, ժողովուրդը փոքր ինչ շունչ քաշեց և, նույնիսկ, որոշ վայրերում սկսվեցին շինա-

րարական ու վերանորոգչական աշխատանքներ: 1412 թվականին պատմական Հայաստանի Արարատյան նահանգի տիրակալ կարգված Փիր-Հուսեյն պարոնի՝ կառավարչության ժամանակ վերաշինվեց Կարս քաղաքը՝ «Եղև շինութիւն և նորոգութիւն հռչակաւոր քաղաքիս Կարուց», — կարդում ենք մի հիշատակարանի մեջ (էջ 134) և այլն:

Նշված ժամանակաշրջանում, ինչպես դիպուկ արտահայտվել է Բովմա Մեծովեցին՝ «Թէպէտ հարկապահանջութիւնն բաղում էր, սակայն խաղաղութիւնն առանց խռովութեան էր»^{**}:

Գրիգոր Խլաթեցին նույնիսկ հաղորդում է, որ Կարա-Յուսուֆի թագավորության ժամանակ «էր էմնութիւն և էմնութիւն» (էջ 280):

Սակայն, իհարկե, այս տվյալներից պետք է օգտվել մեծ ղեռնարկորութեամբ:

Մենք տեղեկություն ունենք այն մասին, որ Կարա-Յուսուֆի տիրապետության սկզբին ցորենի կապիճը^{***} Հայաստանում (ավելի կոնկրետ՝ Խիղանի շրջանում) արժեքել է մոտ 33 դրամ^{****}: Իհարկե, դա բարձր գին չէ, եթե նկատի առնենք, որ եղել են անբերրիության, մորեխի և սովի տարիներ, երբ մեկ կապիճ հացը վաճառվել է նույնիսկ 200 դրամով (1401), մեկ մոթ^{*****} հացը 800 դրամով (1422), կամ մեկ բեռ հացը 1000 դրամով (1428) և այլն:

Սակայն, երբ համեմատում ենք Հայաստանի վիճակը այլ երկրների հետ, միանգամայն պարզ է դառնում, թե որքան դառն ու դժվարին է եղել հայ ժողովրդի դրությունը նշված ժամանակներում: Հրատարակվող հիշատակարաններից տվյալ ունենք այն մասին, որ 1401 թվականին Ղրիմում հացի սղություն է եղել և գները բարձրացել են ու հացի կապիճը վաճառվել է 30 դրամով (էջ 30): (Նույն այդ 1401 թվականին Հայաստանում նույնպես սղություն է եղել և հացի կապիճը վաճառվել է 200 դրամով, այսինքն՝ վեցից ավելի անգամ թանկ, քան Ղրիմում): Ուրեմն, նույնիսկ սղության տարիներին, երբ հացի գները բարձրացել են, Ղրիմում մեկ կապիճ հացը վաճառվել է 3 դրամով ցածր Հայաստանի համար «էմնութեան» տարիների գներին:

* Մահաթի որդի Փիր-Հուսեյնը և նրա Փիր-Ղաիպ և Աւդուլ որդիները հիշառակվում են 1411, 1412, 1414, և 1428 թթ. Բագարանում, Կարսում, Օշականում և Ձաղափանքում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններում, որտեղ նշված վայրերի պարոններ (տես էջ 124, 134, 162, 335):

** Թ. Մ և Ժ ո փ ե ց ի, էջ 73:

*** Կշի չափ: Ուսումնասիրողները հակասական արժեքներ են վերագրում կապիճին: Ըստ Նդիազարովի հաշիվների՝ կշռորդ է 3,75 փթի (150 կգ.) (տես Ս. А. Егн а з а р о в: Исследования по истории армянского права, публичного и частного, вып. 1, Киев, 1919): Ըստ И. Фаас-ի՝ կշռորդ է 1,25 լիարի (տես «Записки коллегии востоковедов», том I, Ленинград, 1925, стр. 492): Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ կշռորդ է 1,224 կիլոգրամի կամ 979,5 գրամի (տես «Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում», Երևան, 1930, էջ 90):

Կարծում ենք, որ շատ ավելի հավանական ու ընդունելի պետք է համարել Ստ. Մալխասյանցի «Հայերէն բացատրական բառարանի» երկրորդ հատորի (Երևան, 1944) էջ 512-ում բերված տվյալը, ըստ որի կապիճը «միջնադարյան ղեղաբանության մեջ գործածվող կշիռ է, հավասար 2913, 240 գրամի»: Այլ խոսքով, կապիճը մոտավորապես կշռորդ է 3 կիլոգրամի:

**** XIV—XV դդ. Իրանում և Անդրկովկասում դրամը պարունակում էր 1,5 գրամ արծաթ:

***** Մոթը կշռորդ է 29 կգ. 376 գրամի:

Բառացի չպետք է հասկանալ նաև հիշատակարանների տվյալները Կարա-
Յուսուֆի տիրապետության հետագա տարիների անդորրության ու խաղաղու-
թյան մասին:

1416 թվականին Կարա-Յուսուֆը արշավեց Վրաստան և գրավելով Ախալց-
խան, անխնա կոտորեց բնակչությանը, ավելի քան 10 հազար դերի վերցրեց:
Այս մասին ուշագրավ տվյալ է հաղորդում Գրիգոր գրիչը, Կապուսի վանքում
ընդօրինակած Գր. Տաթևացու «Քարոզգրքի» հիշատակարանում: Նա գրում է.
«Այլ և գնացեալ ի տունն Վրաց, և առեալ զքաղաքն Յաղլծխա, և զամենե-
սեան, առհասարակ, զարսն ի սուրն սուսերի մաշեալ, և զկանայս և զմանկունս
դերի վարեալ» (էջ 186—187):

Կարևոր են նույն արշավանքի մասին նաև Գրիգոր Խլաթեցու հայտնած
տվյալները.

«Ծղև գընալ խան Ուսուֆին
ՅԱխըլծըխէ Վրաց քաղքին,
Արար զաղայ և գերութիւն,
Անթիւ վնաս և չարութիւն:
Այս էր ի թիւ ութհարիւրին,
Այլ և վաթսուն և հինգ ամին (1416):
Իսկ զգերիսըն զոր առին,
Յաւտար երկիր վըտարեցին՝
Բաղդատ 'ւ ի Մըսըր հասուցին
'ի ի Խորասան Պարսկացտանին.
Ոչ մի հազար կամ հինգ վեցին,
Այլ քան ըզբիւրըն էր աւելին,
Նոյն սպանելոցն էր բազմութիւն
Եւ անհամար, որ ոչ թըւին» (էջ 280—281):

1418 թվականին Կարա-Յուսուֆն արշավեց Հյուսիսային Միջագետք՝ Ակ-
Կոյունլու Կարա-Յուլուք Օսմանի դեմ և պարտության մատնեց նրան: Այնու-
հետև նա մտավ Ասորիք, բայց լսելով իր Փիր-Բուղաղ որդու մահվան լուրը՝
հետ վերադարձավ:

1419 թվականին, ըստ երևույթին, Շահրուխի հետ գաղտնի պայմանա-
վորվածությամբ, Ակ-Կոյունլու Օսմանը հարձակվեց Կարա-Յուսուֆի պետու-
թյան արևմտյան շրջանների վրա և գրավեց Նոգնկան: Քիչ անց, Արևելքից
զինական մեծ ուժերով հարձակում սկսեց նաև Միշին Ասիայի և Իրանի մեծ
մասի տիրակալ սուլթան Շահրուխը: Կարա-Յուսուֆը դուրս եկավ նրա դեմ,
բայց մահացավ արշավանքի ճանապարհին, 1420 թ. նոյեմբերին:

4

Կարա-Յուսուֆի մահվամբ նրա զորքի մեջ մեծ խուճապ է ստեղծվում.
«Զի շփոթեցաւ զաւրքըն չարին և յիրերաց փախուստ առին», — գրում է Գր. Խլա-
թեցին (էջ 281): Երեք օր նրա դիակը անթաղ է մնում «իսկ ետ երից աւուրց. —
չարունակում է Խլաթեցին, — եկին, բարձին՝ յԱրշէշ բերին»:

Այնուհետև սկսվում է անկազմակերպ այդ զորքի ավերածություններն ու
խժդոկություններն իրենց անցած ճանապարհին: Այդ մասին «հիշատակարան
աղետից»-ում կարդում ենք.

«Իսկ զարք շարին՝ Միր-Ուսուֆին
Ընդ որ գնացին՝ աւերեցին» (էջ 281):

Մի այլ ժամանակակից՝ Հովանես գրիչը, չիմ անապատում ընդօրինակած ավետարանի հիշատակարանում, հետաքրքիր մանրամասնություններ է հաղորդում նույն դեպքերի մասին:

«Յամի ութհարիւր և եւթանասուն թուականի Հայոց (1421), յետ մահուան Ղարա-Յուսուֆին,— գրում է նա,— եղև խռովութիւն և յոյժ սասանումն ընդ ամենայն երկիրս Հայաստանեայց, զի հեծելազարքն ամենայն շփոթեալ՝ զմիմեանս հարկանէին և կողոպտէին: Որ և գումդ մի ի զարագն հատեալ, զորս փաւնակ կոչէին՝ հինգ հազար տուն, և եկեալ հասին յերկիրն Քաջբերունայ, և բազում աւար և գերի առին» (էջ 254):

Կարա-Կոյունլուների բանակի ներքին կառուցվածքի ուսումնասիրության համար այս վկայությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Ինչպես պարզվում է, բանակի մեջ ընդգրկված զնդերից յուրաքանչյուրը թուրքմենական Կարա-Կոյունլու ցեղախմբի բաղկացուցիչ ցեղերից մեկն է եղել: Փոփոխական վաչկատուն ցեղը, ինչպես և մյուս ցեղերը, գտնվելիս է եղել Կարա-Յուսուֆի գործող բանակում իր ընտանիքներով ու գույքով՝ բաղկացած լինելով հինգ հազար տնից: Գալով Քաջբերունիք, նրանք՝ «տնով ու խոստակաւք» սփռվում են ողջ գավառով մեկ և մեծ ավերածություն գործում: «Սև զչարչարաճս և զաղետս կսկծանացն ո՞ կարէ ընդ գրով արկանել, զոր առնէին ընդ տառապեալ ազգս քրիստոնէից է. (7) ամիս բոլոր»,— վշտալի սրտով բացագանչում է մեր հիշատակագիրը:

Սուլթան Շահրուվսը իր «երեսուն և հինգ բիր» (350 հազար) զորքով մղտնում է Կարա-Կոյունլուների տիրապետության սահմանները և հասնում իլաթ: Կարա-Յուսուֆի խուճապահար զորքերը խուսափում են կռվի բռնվելուց և փախչում «ի ներքին երկիրն»:

1421 թվականին Կարա-Յուսուֆի Իսքանդար որդին պետության արևմտյան մասում պատրաստվում է Շահրուվսի դեմ դուրս գալու: Սակայն, մինչ այդ, նա պարտության է մատնում Շահրուվսի դաշնակից Ակ-Կոյունլու Օսմանին և 1421 թ. մայիսին, 150 հազար հեծյալ զորքով, անցնում է Արաքսը և պատերազմական գործողություններ սկսում Շահրուվսի դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Ալաշկերտի դաշտում, Բագվանի մոտ, 1421 թ. օգոստոսի 1-ին: Կարա-Կոյունլուները՝ Իսքանդար և Սպանդիար (Իսպենդ)* եղբայրների գլխավորությամբ, խայտառակ պարտություն են կրում և փախչում Մերզինի ու Մոսուլի կողմերը:

Քաղաքական այս անցուգարծերի ու բախումների մասին կարևոր տվյալներ են հաղորդում մեր հիշատակագիրներից Կարապետ գրիչ Աղեթցին և Գրիգոր իլաթեցին:

«Շահրուվս չաղաթայն,— գրում է Կարապետը,— ... եկն ի իլաթ և փախոյց զթուրքմանն, և շատ պակասութիւն եղև մեզ և շատոց, զի թուրքմանն զառաջինն փախեալ ի ներքին երկիրն, և անտի դարձեալ եկն ի վեր թուրքմանն բազում զարաւք՝ Ճ. և Մ. (150) հազար ձիաւորաւք. և խիստ խայտառակ կողորեցան ի չաղաթի զօրացն, ի գաւառն Վազաշկերտոյ, մերձ Բագւանայ: Բայց

* Թ. Մեծփեցին Սպանդիարին կոչում է Ասպահան:

զի ողորմած էր Շահրուվսըն և քաղցր էր բարութն՝ թոյլ ետ նոցա փախչել մա-
զապուրծ, և զօրս ղերեցան՝ աղատ արար» (էջ 250):

Տեղի ունեցած ճակատամարտի և Կարա-Կոյունլուների պարտության մա-
սին Գրիգոր Խլաթեցին գրում է հետևյալը.

«Քանզի խրտան նախ և փախեան
Նւ յետ դարձեալ կոտորեցան,
Ըստ արժանեացն ի ձեռս անկան
Շահրուվսին և մատնեցան:
Շատք ի սրբոյ նոցա մեռան,
'ի ալլքըն փախեան և գերեցան,
Զիոց կոխան սատակեցան,
Խաղք խայտառակ թալանեցան,
Ի սար 'ւ ի ձոր փախըստական:
Ընդ որ փախեան հալածեցան
'ի ինքեանք միմեանց դահիճ դարձան» (էջ 282):

Խլաթեցին նույնպես հայտնում է, որ Շահրուվսըն «ասախ արար, հուքմ և
հրաման ոչ կոտորել զամենեանս», այլ թույլ տվեց Կարա-Կոյունլուների ջախ-
ջախված բանակի մնացորդներին՝ փախչել: Երկու հիշատակագիրներն էլ Շա-
հրուվսի այդ արարքը բացատրում են նրա «քաղցր բարքով», «ողորմածությամբ»
ու «արդարադատությամբ»:

Սակայն Շահրուվսի համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունը Կարա-
Կոյունլուների նկատմամբ բացատրվում է, նախ և առաջ այն հանգամանքով,
որ նա Հայաստանն ու Հարավային Ադրբեջանն իր ձեռքում պահելու համար
շուներ համապատասխան զինական ուժեր ու հնարավորություններ: Բացի այդ,
նա ստիպված էր հաշվի նստել նաև իր ժամանակավոր դաշնակիցների՝ Ակ-
Կոյունլուների ու Շիրվանշահերի հետ, որոնք չէին կարող հանդուրժել Թամուր-
յանների հզորացմանը անմիջապես իրենց սահմաններին կից*: Այսպիսով,
Շահրուվսը ստիպված էր բավարարվել իր գերիշխանությունն ընդունել տալով
Հայաստանի ու Ադրբեջանի նկատմամբ, և 1421 թվականի աշնանը, ինչպես
հաղորդում է Գր. Խլաթեցին՝

«Գնաց դարձաւ ի Խորասան,
Երթեալ յաթոռն իւր բընական՝
Ի Սըմըրղընդ հայրենական»:

Պատերազմական այս գործողությունները, որ հիմնականում տեղի էին
ունենում հայկական հողի վրա, մեծ զրկանքներ ու աղետներ պատճառեցին
հայ ժողովրդին: Այս մասին իրենց հիշատակարաններում բազմաթիվ անմիջա-
կան տվյալներ են հաղորդում գրչի համեստ աշխատողները:

Գրիգոր Խլաթեցին գրում է, որ՝

«Կին և տղայքն ի թիւ շանկան,
Զոր գերեցան և կոխեցան» (էջ 282):

* Այս մասին տես մանրամասն И. П. Петрушевский, նշվ. աշխատ., էջ 163—
164:

Սարգիս գրիչն ընդօրինակում է իր ձեռագիրը Շահրուխի զորքերից ահա-
քեկված ժանհուն դառնութեամբ՝ տեղացի տեղափախելով, ի յաւտարութիւն
ընթանալով, անհանգիստ, քաղց[ած] և ծարաւ (էջ 260):

Հովհաննես գրիչն իր կիսատ թողած ձեռագրի ընդօրինակութիւնը շարու-
նակում է թի քարանձաւ վիմանց լեռանց, յորում փախուցեալ էաք [յերկիւղէ]
անհուն զօրաց ջաղաթախից և թուրքաց, յորում նեղէին զմեզ յերկուց կողմանց»
(էջ 255):

Գրիգոր գրիչը հաղորդում է, որ ընդօրինակել է ձեռագիրը թի թվ. ՊՁ.
(1421), յամի յորում եկն ազգն նետ[ող]աց և աւերեաց զբոլոր ա[շխարհս] Հա-
յաստանեայց» (էջ 256) և այլն, և այլն:

Շահրուխի վերագարձից հետո, կրկին անգամ Հայաստանում երեւում է
Կարա-Յուսուֆի կրտսեր որդի Սպանդարը: Նա մեծ ավերածութիւններ է գոր-
ծում Արճեշի և Արծկեի շրջաններում, քանդում է Բասենի ու Ավնիկի ամրու-
թիւնները և հատկապէս մեծ վնասներ է պատճառում Կարին քաղաքին (սքսար-
նոյ քաղաքն զԱրզրում, քան զամենայն խիստ աւերեց», — գրում է Գր. իւր-
թեցին): Այլա նա արշավում ու գրավում է Թավրիզը: Սակայն շուտով նրա
դիմ է դուրս գալիս Իսքանդար եղբայրը: Կարա-Յուսուֆի որդիների միջև հաշ-
տութիւն է հաստատւում. Զհանշահը ենթարկւում է Իսքանդարին, Սպան-
դարը բավարարւում է արաբական Իրաքով*:

Նվ այսպիսով, Իսքանդարին հաջողւում է վերահաստատել Կարա-Կոյուն-
լուների պետութիւնը՝ իր նախկին սահմաններով: 1428 թվականին Կարապետ
գրիչը, Իսքանդարի պետութիւն սահմանների մասին խոսելիս, հայտնում է, որ
նա ռաւիւնաց Պարսից և Բաքեղացւոց, Հալոց և Միջագետաց Ասորոց, յԱրա-
րաթեան տանէն Հալոց՝ մինչ յԵզնկայն, ի Մերդին, ի Բաղդատ, ի Սալթանիայ,
և ի Գանձակ շահաստանն Թաւրէզ, և մինչ ի գետն Քուռ: Զայս ամենայն ի
բռն ունէր Իսքանդար Իմիր[զ]այն» (էջ 380—381):

5

Հաստատւելով գահի վրա, Իսքանդարը, 1422—1427 թթ. ընթացքում, հա-
մառ ու երկարատեւ պայքար է ծավալում իր պետութիւն սահմաններում գտնվող
քրդական դինաստիաներով կառավարվող կիսանկախ ամիրութիւններին ու
ֆեոդալական տիրույթներին վերջ տալու նպատակով:

Կիսանկախ այդ ամիրութիւնները, որ հաստատւել էին Հարավային Հա-
յաստանի գավառներում՝ Բաղեշում, իւրթում, Ոստանում, Վանում, իւրդանում
և այլ վայրերում, իրենց կենտրոնախույս ձգտումներով և տեղական շահերով
հաճախ բախվում էին կենտրոնական իշխանութիւնը: Վտանգի պահին կամ
քաղաքական աննպաստ պայմաններում նրանք լքում էին իրենց սյուզերենին
և հաճախ հանդես գալիս նաև թշնամիների բանակում:

Իսքանդարի համար պարզ էր, որ Կարա-Կոյունլուների ընդարձակ պե-
տութիւն ամրապնդման և արևմտյան սահմանների ապահովման համար ան-

* Թ. Մեծոփեցին հաղորդում է, որ Սպանդարը (Ասպահան) իրեն բաժին ընկած
երկրամասում մեծ անգթութիւններ է գործում. «Աւերեաց և գերեաց զՄուլ և զՄնջար
և զԹկլազ և զամենայն աշխարհն, և ապա եկն ի վերայ Զիզիրու՝ անթիւ արեւնս արար:
Յկն ի վերայ Մերանայ և սպան երեսուն քրիստոնեայս» և այլն (Թ. Մեծոփեցի, էջ 82):

հրաժեշտ է նախ և առաջ սանձել կիսանկախ ամիրների կենտրոնախույս ձեռնտուները:

Ամիրությունների դեմ Իսքանդարի ձեռնարկած արյունահեղ պայքարի ծանրությունն ընկնում էր առաջին հերթին հայ աշխատավոր գյուղացիության վրա, որը հանդիսանում էր այդ շրջանների հիմնական արտադրող ուժը: Պատկերացում կազմելու համար, թե ինչ տառապանքներ ու զրկանքներ կրեց հայ ժողովուրդն այդ համառ կռիվների ընթացքում, անհրաժեշտ է ծանոթանալ ժամանակակից հիշատակագիրների հաղորդած ուշագրավ տվյալների հետ:

Իսքանդարը՝ «ի տարելից իւր փախըստին, որ ի ձեռացն չաղաթին», այսինքն՝ 1422 թ. օգոստոսին, ինչպես հաղորդում է նշանավոր գրիչ Թովմա Մինասենցը իր ընդարձակ հիշատակարանում՝ «եկն բազում զաւրաւք ի վերայ իւրլաթայ, և բազում անձինք քրիստոնէից ի գերութիւն վարեցան ի ձեռացն ւոցա, և բազումք սրոյ ճալրակ եղեն» (էջ 375):

Նույն արշավանքի մասին ավելի մանրամասն խոսում է Գր. Խլաթեցին՝ նա հաղորդում է, որ Իսքանդարը՝

«Հեծել արար շատ բազմութիւն
'ի եկն ի վերայ իւրլաթայ բերդին.
Բերդին վնասել ոչ կարացին,
Այլ զքաղաքն այրեցին.
Ի Աղուվանք արշավեցին
Եւ շար ոճիրս անդ գործեցին,
Ըզբերդն առին, կոտորեցին,
Շատ քրիստոնեայք անդէն սպանին,
Քան զերկերիւրն այլ աւելի,
Զորս սրոյ ճարակ տըւին.
Թոռ զորս ի ծովըն խեղդեցան
Եւ քարավէժ եղեալ կորեան» (էջ 283—284):

Արշավանքը չի սահմանափակվում իւրլաթի շրջակայքով, Գր. Խլաթեցին հայտնում է, որ հինգ հարյուր գերվածների թվում, բացի իւրլաթի մերձակա գյուղերի՝ Մղաքի, Ագաղի, Աղեթի բնակչությունից, կային նաև մարդիկ իհրզանից ու Բաղեշից: «Յիշատակարան աղետից»-ի հեղինակը որոշակի տվյալ է հաղորդում նաև արշավանքի դրդապատճառի մասին.

«Այս ամենայն ի պատճառէ
Այն Շամըզդին ամիրայէ...
Որ նա արար հպարտութիւն
Չհնազանդեցաւ Ըսքանդարին» (էջ 284):

Կարապետ գրիչ իւրլաթեցին 1422 թվականին գրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ ընդօրինակությունը կատարել է ի ժամանակս նեղ և անձուկ, որ կանք փախուցեալ ի յամուրս և ի ծերպս վիմաց ի յահէ անօրինաց, բազում աշխատութեամբ և տառապանօք» (էջ 291): Հասկանալի է, որ Կարապետ գրչի վիճակում էր գտնվում իւրլաթի շրջակայքի բնակչության այն մասը, որին հաջողվել էր խուսափել Իսքանդարի զորքերից և ապաստանել լեռներում:

1423 թվականին Իսքանդարը «բազում զաւրաւք» հարձակւում է Ալքեյի վրա և գրավում այն: Թովմա Մինասենցը հայտնում է, որ իրենց իշխան Մելիք Մահմադը մեծ ընծաներով գնացել է նրա մոտ՝ ի գործ պատերազմին», այսինքն՝ պատերազմելու համար նրա կողմում, սակայն Իսքանդարը թունավորելով սպանել է նրան:

1424 թվականին Իսքանդարը «խաբանաւք» իր մոտ է հրավիրում Ոստանի ամիր Ահմադին և ամիր Շամս-ադ-դինին, որը Կարա-Ցուսուֆից սոյուզաւական իրավունքներով ստացել էր Խլաթի, Մուշի, Բաղնշի և Խնուսի շրջանները: Շամս-ադ-դինը սպանւում է Խլաթում, իսկ ամիր Եզգինի որդի ամիր Ահմադին, որին ժամանակակիցները կոչում են «ամիրապետ Ոստան քաղաքի, սուլթան Ահմատ», Իսքանդարը շղթայում, ապա սպանել է տալիս Երնջակի բերդում: Նույն թվականին նա պաշարում է Վանի անառիկ համարված բերդը և մեծ ավերածություններ է գործում շրջակայքում:

Աղետալի այս դեպքերը գրավել են ժամանակակից շատ գրիչների ուշադրութայնը. լսենք նրանցից մի քանիսին:

Ոմն խոջա Գորգ, որ 1424 թվականին, վճարելով 1500 դրամ, հետ է քնել Իսքանդարի զորքերի կողմից գերի վերցված մի ավետարան, իր հիշատակարանում գրում է. «Եւ յայսմ ամի (1424)... եկն Սքանդարն յերկիրն Ընդոռունեաց բազում հեծելօք, և գլխանայ բերդս խսարեաց, և շատ աւեր էած՝ զոր սպանմամբ, և զոր գերութեամբ, և զոր այրելով: Եւ զեկեղեցիքն կործանեցին, և զգրեանքն գերի վարեցին և բերին ի քաղաքն Սղերտ...» (էջ 467):

Նշանավոր ու մեծավաստակ գրիչ Թովմա Մինասենցը, 1425 թվականին Աղթամարում ընդօրինակած ավետարանի հարուստ բովանդակութայն հիշատակարանում, Իսքանդարի այս արշավանքի մասին կարևոր մանրամասնություններ է հաղորդում.

«Բոլոր աշխարհս Հայոց ի յառ և ի յաւարի, ի սուր և ի գերութիւն մատնեցաւ վասն ծովացեալ մեղաց իմոց, ի ձեռս անաւրէն և անիծեալ ազգին նետողաց. վասն զի այս բոլոր տարի մ՝ է, որ չար բռնաւորն ամիրգա Սքանդարն՝ տէրն Թաւրիզոյ՝ ազգաւ Թուրք, զամիրապետն Ոստան քաղաքի՝ զսուլտան Ահմատն ըմբռնեալ է և երկաթի կապանաւք ի յԱլընջոյ բերթն ի բանտի է եղեալ, խնդրելով ի նմանէ զանառիկ ամրոցն նորա. և զերկիրս Հայոց՝ զԱզբակ, և զՔարպահ, և զՈստանայ երկիրս, մինչ ի Բաղէշ անմարդաբնակ արարեալ: Եւ բնակիչք աշխարհիս մերկ և բոկ և սովալըլով տարաշխարհիկ եղեալ, և ոմանք յաստուածախնամ կղզիս անկեալ, ա[պաւին]ելով յաստուած և յամենայադթ զաւրութիւն սուրբ Խաչիս՝ ազատեցան ի գերութենէ չար բռնաւորին» (էջ 326):

Այս տարիներին Վանա լճի շրջակայքի բնակչութայնը քաժին ընկած աղետներին ավելանում է նաև սաստիկ մահտարածամբ, որը նույնպես մեծ հունձ է կատարում:

1425 թվականին Իսքանդարին հաջողւում է գրավել Վանը* և այլ ամրու-

* Վանի գրավման թվականի վերաբերյալ հիշատակագիրները չեն միաբանում: Մի ձեռագիր հետագա ստացող ոմն Կիրակոս, իր հիշատակարանում գրում է, որ «ի թվաբերութեանս Հայոց ԳՅԳ. (այսինքն՝ 1424-ին) Սկանդար զանն զՎանա բերթն էառ... և բազում քրիստոնէք հալածական եղան ի ասր աշխարհ: Եւ ընդհակառակը, Կարապետ. Հիդանցու 1425 թ. հիշատակարանից երևում է, որ Սքանդարը հիսուն օր պաշարել է Վանի զգյակը, բայց չի կարողացել գրավել: Նա գրում է. «Իսքանդարն ըմբռնեաց զամիրայն մեր զսուլ-

թյուններ Վասպուրականում: Թովմա Մինասենցի դիպուկ արտահայտությամբ նա «մլքում», այսինքն՝ սեփականում է քուրդ ամիրների տիրույթները:

1426 թվականին Իսքանդարը պաշարում է Բաղեշը, բայց չի կարողանում վերցնել: Ապարդյուն պաշարումը շարունակվում է մինչև 1428 թվականը: Բերկերի վանքերից մեկում 1426-ին շարադրած իր հիշատակարանում Պետրոս գրիչը հայտնում է, որ Իսքանդարը այս երրորդ տարին է, ինչ դալիս ու ավարի է մատնում ողջ երկիրը. «Եւ մեք փախըստական եղաք ամենեքեան առհասարակ՝ հայրապետք և վարդապետք, կրօնատարք և քահանայք, տանուտեարք և տանտիկնայք, ի յաւտար աշխարհ շրջեցանք և ի դռնէդռուն աւտարացանք» (էջ 353):

Հրատարակվող ժողովածուի մեջ կան համանման բովանդակությամբ այլ հիշատակարաններ ևս:

1426 թվականին Իսքանդարը պատերազմական գործողություններ է սկսում նաև իր պետության արևելյան մասերում:

Նույն այս թվականին վերջ է տրվում Հայաստանում իր գոյությունը պահպանած միակ հայկական ֆեոդալական տիրույթին՝ Մակու բերդին, ուր իշխում էր հայ իշխան Նուր-ադ-դինը:

1426 թվականին Թադեոս առաքյալի վանքում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում վանահայր Գրիգորը (ամենայն հավանականությամբ հետագայում կաթողիկոս դարձած Գրիգոր Մակվեցին) ցնծությամբ է նշում Մակվի հայկական իշխանության անկման փաստը:

«Ի սոյն ամի,— գրում է նա,— ... էառ Ըսքանդար անուն ոմն քռնաւոր՝ որդի Ղարա-Ուսուֆին՝ զանառիկ բերդն Մակուայ, և զերկաբնակ ազգն ախթարմայից տարագիր և տարաշխարհ արար... և ետ (զբերդն) շի Բայազիթ ոմն այլազգոյ» (էջ 353):

Գրիգորը գոհունակությամբ նշում է, որ վանքի նկատմամբ այդ շին Բայազետը տրամադրված է՝ շատ ավելի բարյացակամորեն, քան հայ կաթողիկ Նուր-ադ-դինը:

Մակվի անկումը, սակայն, ուրախություն պատճառեց միայն Թադեոս առաքյալի վանքի վանահորը և նրա նմաններին, որոնք իրենց նեղ տնտեսական շահերը վեր էին դասում ամեն ինչից:

«Անմխիթար կըսկիծ է]հաս բոլոր ազգացս քրիստոնէից,— գրում է Մակվի անկման առթիվ Թովմա Մինասենցը,— զի բոլոր աշխարհացս այն մին բերթն միայն էր մնացեալ ի ձեռս քրիստոնէից. և այն ևս առաւ ի մէնջ» (էջ 376):

1427 թվականին Իսքանդարը հարձակվում է Շիրվանի վրա և ստիպում Շիրվանշահ Խալիլուլլահ Ա-ին (1417—1462) ենթարկվել Կարա-Կոյունլուներին:

Եվ այսպես, 1422—1427 թթ. ընթացքում, Իսքանդարը, մեծ համառությամբ ու անգթությամբ, մեկը մյուսի ետեից վերջ է տալիս Հայաստանի հարավային

թան Ահմատն, և եկեալ բազում զօրօք ի վերայ մեր, և յիսուն օր խաբեաց զանառիկ գղեակս Վան, և ոչ կարաց առնուլ զսա, և սուտ երգմամբ զնացեալ ի Դաւրէժ, և ի գաւրնանային աւուրսն առաքեաց զզօրս և զերեաց և աւերեաց զերկիրն Ռշտունեաց» (էջ 328):

Ըստ երևույթին Վանի գրավումը տեղի է ունեցել Կարապետ Հիզատեանի ղեկավարած զորքերի կողմից:

ըրջաններում գոյութիւն ունեցող կիսանկախ քրդական ու հայկական համար-
յա բոլոր ֆեոդալական իշխանութիւններին և կատարում նոր նվաճումներ:

Իսքանդարը այդ թվականներին ձեռնարկած իր արշավանքներով, ինչպես
հաղորդում է բազմաթիւ հիշատակագիր Թովմա Մինասենցը, «տիրեաց աշ-
խարհիս մերում, և էառ բռնութեամբ զանառիկ ամրոցք աշխարհիս մերոյ,
այս է՝ զանմատչելիս և զանկոխս ռոտից թշնամեաց և զտեղիս ապաստանի բո-
լոր աշխարհացս՝ զկղզիս Աղթամարայ, և զանառիկ ամրոցս և զմայրաքաղաքս
երկրիս զՈստան, և զպարանոցատանջն զԱմուկ, և մինչ ի Հէշատ և ի Նըւաճ՝
բոլոր աշխարհս բռնակալեաց ընդ ձեռամբ իւրով և ընդ իշխանութեամբ: Եւ
բազում և անթիւ չարիս և դառնութիւնս անասելիս և անպատմելիս լեզուաց
անցոյց ընդ աշխարհս մեր, զոր ոչ կարեմ մի ըստ միոջէ ընդ գրով արկանել
դաւէր աշխարհիս մերոյ և [կործա]նումն բնակչաց սորին» (էջ 374):

6

Ներքնապես ուժեղ ու կենտրոնաձիգ պետութիւն ստեղծելու իր պլաններն
իրագործելու նպատակով, բացի կիսանկախ ամիրութիւններին վերջ տալու
ուղղութեամբ կատարած իր համառ քայլերին, Իսքանդարը ձգտում էր նաև օգ-
տագործել Կարա-Կոյունլուների պետութեան մեջ էթնիկապես կարեւոր տեղ
գրավող հայ ժողովրդի տիրող շերտերին: Նա իրեն կոչում էր «Հայաստանի թա-
գաւոր» (Շահ-արմեն), պետութեան բարձր պաշտոնների էր առաջ քաշում
իրենց տիրույթներից զրկված հայ ֆեոդալական անվանի տների՝ որոշ ներկա-
յացուցիչներին*, իր զորքերի մեջ հավաքագրում էր նաև հայ ռազմիկների և այլն:

Բացի այդ, նա երբեմն նույնիսկ սիրաշահում էր Սյունիքի ու Արարատյան
դաշտի որոշ վայրերի հայ բնակչութեանը: Այսպես, օրինակ, Մատթեոս Ագու-
լեցի գրիչը, 1425 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում, Իսքանդարի
մասին ասում է, որ իբր նա «յոյժ ողորմած էր ազգիս Հայոց, ևս առաւել մեր
գեղիս Ագուլեաց, իւր խաս արար, և մէկ տարի թարխան արար» (էջ 337):

Կարծես հենց այս հիշատակագրութեան հեղինակին նկատի ունի Թովմա
Մեծոփեցին, երբ իր «Պատմութեան» մեջ գրում է, թե «տգէտք ոմանք վասն
սակաւ սիրելոյն զհաւատացեալս թէ ազգ բարի է՝ երկարութիւն կենաց խընդ-
րէին (Իսքանդարայ), որ և կարծիք է մարգկան, թէ քան զաստեղս աւելի մար-
դիկ մեռեալ եղեն վասն սորին»**:

* Ինչպես ցույց է տալիս Պատմութեան ինստիտուտի դիտական աշխատող ընկ.
Հ. Փափազյանը «Ագրարային հարաբերութիւնները Երևանի խանութեան մեջ XVII դարում»
էր գիտատեսչի ու աշխատութեան մեջ, այդպիսիներից էր Օրբելյան ֆեոդալական տան շառա-
վիղներէից իշխան Սմբատի թոռ Բեշքենի որդի ամիր Ռուստամը, որը 1432 թ. վաճառեց
(ավելի ճիշտ վաճառքի անվամբ նվերաբերեց) էջմիածնի վանքին, էջմիածին, Աշտարակ,
Բաթումի, Նորադավիթ, Աղավնատուն և Թանխ-Քերաշի գյուղերը: Վաճառքի կալվածա-
գրի հայերեն թարգմանութեան մեջ (պահպանվել է նաև բնագրի պարսկերեն պատճենը)
ամիր Ռուստամը մեծարված է հետևյալ տիտղոսներով՝ «Բարձր իշխան, հռչակավոր, բար-
ձրաստիճան, բարձրապաշտօն մեծ վեղիբն, մերձաւորագոյն մեծին փառքիճան և նախա-
մեծաբնալն ի պետութենէ. զլիաւոր արքունի խորհրդական և հաւատարիմ արքունեաց,
արժանին ամենայն գովասանաց իւրեղն երեկելի ծագմամբ՝ Ամիր-Ռուստամ՝ որդին Ամիր-
Միշկինայ (այսպէս), որդի Ամիր-Սումբատայ (տես Ն. Արքանասյան, «Հայկական-
գրեր», Երևան, 1941, էջ 12):

Հ. Փափազյանը ապացուցել է, որ «Ամիր-Միշկինայ» անունը աղավաղված է, և բը-
նագրում եղել է «Ամիր-Բեշքենայ»:

** Թ. Մեծօփեցի, էջ 105:

1425 թվականին, Իսքանդարի կողմից ոչնչացվող քուրդ ամիրների պաշտպանության դիմակի տակ, Վանա լճի հյուսիսային շրջաններում հանդես է գալիս Ակ-Կոյունլու Կարա-Յուլուք Օսմանը, որը մեր հիշատակարաններից մեկում կոչվում է «թագաւոր ամենայն Միջագետաց, պարոնաց պարոն շահ Օթման Պահատուր» (էջ 403): Նա Կարա-Կոյունլուների արևմտյան սահմանամերձ շրջանների վրա հարձակում էր սկսել տարիներ առաջ: 1422 թվականին նա տասներեք շաբաթով պաշարել էր Երզնկան և մեծ ավերածություններ գործել շրջակայքում:

Այս մասին ժամանակակից գրիչ Սիմեոնը հայտնում է հետևյալը.

«Երեկ Աթմանն ի վերա մեր և դառն աւարեց, և ԺԳ. (13) շաբաթ ի վերա քաղաքիս նսաւ և զվաստակն կերցուց, և ով որ ի ձեռք անկաւ՝ զոմն սպանեց և զոմն ծառս բռնեց և խիստ խսարեց: Եւ ով որ ի յափ ընկաւ՝ նա բերին ծախեցին. և հանց խսարեց, որ մոթ հացն ԸՃ. (800) դրամ եղաւ և մոթ աղն ի ՌԲՃ. (1200) դրամ. և ոնց որ յԱնի անկ եղաւ (էջ 289—290):

Ոմն Ավետիք 1425 թվականին շարադրած հիշատակարանում արձանագրում է, որ Երզնկան երեք տարի պաշարումից հետո գրավված է Օսմանի կողմից. «Եկն տէրն Ամթայ ի վերայ Եզնկիս,— գրում է նա,— և ... հրդեհեաց զգեղաւանսն առհասարակ և զվանօրայս...: Եւ երեք ամ ի խսար պահեաց զքաղաքն, և առեալ ապա խաղաղացոյց» (էջ 344):

Գրավելով Երզնկան, Օսմանը, դաշնակցելով Իսքանդարի կողմից սպանված Բաղեշի ամիր Շամս-ադ-դինի եղբայր Սավալանի գլխավորած Ռոժիկ քրդերի հետ, մտնում է Վանա լճի հյուսիսային գավառները:

«Եւ եկ[ի]ն ի վերա երկրին արինակեր գազանքն՝ զօրքն Օթմանին և հեծեալքն Ըռօշկանին, և առ և գերի արարին զերկիրս զորս և կարացին, և շատոց արին հեղին» (էջ 329),— գրում է Խառաբաստի վանքում Հակոբ գրիչը: Նա հայտնում է նաև, որ զոհվածների թվում է գտնվում «մեծ ռաբունապետ», նշանավոր գրիչ և հիշատակագիր Գրիգոր Մերենց Խլաթեցին:

Նույն արշավանքի մասին ավելի կարևոր են Թովմա Մինասենցի հաղորդած տեղեկությունները: «Դարձեալ պատմեցից,— գրում է նա,— և այլ ևս աղէտ և կըսկիծ արժանի արտասուաց, որ եկն եհաս ազգիս քրիստոնէից: Վասն զի Աթման բէկն՝ տէրն Ամթայ, ջատագով եղեալ մերոյ իշխանացս, և եկեալ բազում զաւրաւք, և զերկիրն Արճիշոյ և զԱրծկոյ բնաջինջ գերի վարեալ և սրոյ ճարակ արարեալ» (էջ 326):

Իսքանդարն անկարող էր հակահարված տալ Օսմանին, որովհետև այդ ժամանակ զբաղված էր նվաճումներ կատարելով իր պետության արևելյան սահմաններում: Ուրմիան գրավելուց և Շիրվանը հպատակեցնելուց հետո, 1427 թվականին նա սկսեց մեծ արշավանք Շահրուխին պատկանող երկրամասերում, գրավեց Սուլթանիե, Զենջան և Ղազվին քաղաքները:

Բախումը Թամուրյանների ու Կարա-Կոյունլուների միջև դարձավ անխուսափելի: 1428 թվականի հոկտեմբերին Իսքանդարի դեմ պատերազմական գործողություններ սկսեց Շահրուխի զորահրամանատարը, իսկ 1429 թվականի մայիսին գլխավոր ուժերով հանդես եկավ ինքը՝ Շահրուխը: Նա ջարդեց Իսքան-

դարին Սալմաստի մոտ և սկսեց ասպատակել Ադրբեջանն ու Հայաստանը։ Աշխատավոր ժողովուրդը թալանվում, ընաչնշվում ու գերեվարվում էր երկուստեք, թե՛ Շահրուխի զորքերի և թե՛ Իսքանդարի պարտութիւն կրած բանակի կողմից։

Ժամանակակից հիշատակագիրները կարևոր տվյալներ են հաղորդում քաղաքական աղետալից այս իրադարձութիւնների մասին։

Դրիգոր գրիշը Դառնիի գավառում 1429 թվականին շարագրած հիշատակարանի մեջ գրում է.

«Ի յայսմ ամի եկն շաղաթէն արեւելից՝ ի Սամարղանդայ՝ Շահրուխ անուն, որդի Լանգ-Թամուրին, բազում զաւրաւք և անթիւ հեծելաւք, և էառ զԴաւրէժ քաղաք, և զթուրքման ազգն աւառ էառ և զբազումս գերի վարեաց... Եւ ազգս քրիստոնէից փախստական ի ծերպ և ի ծակ մտած և ի յիրեանց բնակութենէն էլած։ Եւ փախուցեալ թուրքմանն թալանեաց զաշխարհս Հայոց. զհաց և զգինի հանին և մեծ աւերութիւն ածին աշխարհիս, և ի խիստ վտանգի կայ ազգս, ահն ու երկիւղն պատել է, կու վախեն, թէ զամէն ազգս գերի վարեն յորժամ գարնանէ» (էջ 391)։

Այս արշավանքի ընթացքում հատկապես տուժում են Վասպուրականի և Քաջբերունիքի հայերը, որոնցից Շահրուխի զորքերը մեծ թվով գերիներ են քշում Սամարղանդ։ Երեք տարի անց՝ 1432 թվականին մեծ վշտով վերհիշում է այս դեպքերը Դավիթ գրիշը, Երեւան անապատում գրած իր հիշատակարանում։ «Վասն ծովացեալ մեղաց մերոց,— հայտնում է նա,— եկեալ [է՛]ր թագաւորն Պարսից Շահրուհ յաշխարհս Հայոց յերկրորդ գալստեան իւրոյ։ Եւ աւերեալ քանդեաց զբազում տեղիս, և զբազումս գերեաց, նաև յերկիրն Վասպուրականի և Քաջբերունոյ՝ կին և տղայ ոչ մնաց, այլ զամենայն առեալ տարաւ ի Սամըրղընդ» (էջ 419)։

Շահրուխը այս անգամ ևս պահպանեց Կարա-Կոյունլուների պետութիւնը։ Նա գահը հանձնեց Իսքանդարի եղբայրներից Աբու-Սեիդին, որը ճանաչեց Թամուրյանների գերիշխանութիւնն իր նկատմամբ ու ստացավ Շահրուխից հրովարտակ՝ Հարավային Ադրբեջանը, Ղաբաբազն ու Հայաստանը տիրակալելու մասին։

Շահրուխը 1430 թվականի մայիսին թողեց Ադրբեջանը և ուղևորվեց դեպի Խորասան։

Աբու-Սեիդի մասին հրատարակվող հիշատակարաններում կա միայն համառոտ մի գրանցում, ուր ասված է. «ՊԶԸ. (1429). միջին գալն [Շահրուխին], և Բուլախտն ||| ի թախտն] եդիր» (էջ 506)։

Այս զորաշարժերի ու ավերածութիւնների ժամանակ, աշխատավոր ժողովուրդը ստիպված էր ծվարել անմատչելի լեռնածերպերում, փախչել իր բնակավայրերից և երկիրը թողնել անմշակ։ Այդ բանի հետևանքով 1431 թվականին Ադրբեջանում ու Հայաստանում առաջ է գալիս սարսափելի սով, որն իր հերթին մեծ թվով մարդկային զոհեր է քաղում։

Շահրուխի Ադրբեջանից հեռանալուց ոչ շատ հետո, նորից հրապարակ է գալիս Իսքանդարը, մեծ ավերածութիւններ է գործում Հարավային Ադրբեջանում, պարտության է մատնում ու սպանում իր եղբայր Աբու-Սեիդին, և կրկին անգամ իր ձեռքն է առնում իշխանութիւնը՝ 1431 թվականին։

Օգտվելով կենտրոնական իշխանության թուլացումից և Կարա-Կոյունլու

եղբայրների միջև մղվող միջդինաստիական պայքարից, Հարավային Հայաստանում նորից գլուխ են բարձրացնում քուրդ ամիրները: Վանի և Ոստանի ամիր Նզդիկի թոռներից մեկը՝ Փիրի-Բեկ անոնով, որը տիրում էր Ամուկ բերդին, սկսում է մեծ ավերածություններ գործել Վանա լճի արևելյան և հյուսիսային շրջաններում: 1431 թվականին նա գրավում է Աղթամար կղզին. «Եւ ի գերութիւն վարեաց,— հայտնում է Թովմա Մինասենցը,— զսպասք և զղարդք երկնանման տաճարին, զբոլոր ծովեզերոյս վանորայիցս և գեղորայիցս զաստուածաշունչ մատեանքս և զայլ անաւթք սրբութեանցն, և ցան և ցըրիւ ընդ ամենայն աշխարհ տարածեաց» (էջ 505, այս մասին տե՛ս նաև էջ 433, 434—435 և 463):

8

1434 թվականին, երբ դեռևս ժողովուրդը շունչ չէր քաշել Շահրուխի երկրորդ արշավանքի և հաջորդող աղետալի իրադարձությունների ծանր հետևանքներից, մի կողմից Իսթանդարի և մյուս կողմից՝ Շիրվանշահ Խալիլուլահի և Շահրուխի միջև վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները:

Պատերազմի առիթը հետևյալն էր: Իսթանդարի որդիներից մեկը՝ երիտասարդ Յար-Ալին, որը իշխան էր կարգված Քի յամուրն Տոսպ գաւառի, ի յոտն Վարազայ, ի Վան քաղաքի... և առնէր զանիրաւութիւն հարկապահանջութեամբ ազգիս մեր և տաճկաց», գժտվում է իր հոր հետ, և երկու հազար հեծյալ զորամասով փախչում Շիրվան: Իսթանդարի պահանջը՝ որդուն իրեն հանձնելու մասին անտեսվում է Շիրվանշահ Խալիլուլահի կողմից, և Իսթանդարը, օգտագործելով այդ առիթը, 1434 թվականին կրկին անգամ արշավում է Շիրվան՝ այն նվաճելու մտադրությամբ:

Այս արշավանքի ընթացքում Իսթանդարի զորքերն անխնայաբար ոչնչացրին Շիրվանի այգիները և զարգացած շերամապահության համար անհրաժեշտ բազա հանդիսացող մեծաքանակ թթենիները: Մի ամբողջ տարի Իսթանդարը մնաց Շիրվանում և ամայացրեց երկիրը^{*}:

Շիրվանշահ Խալիլուլահը օգնություն խնդրեց Շահրուխից և վերջինս ձեռնարկեց թվով երրորդ իր արշավանքը Իսթանդարի դեմ:

Շիրվանշահի ու Շահրուխի դաշնակից զորքերը պաշարեցին Երնջակի բերդը. Իսթանդարն ստիպված էր փախչել իր պետության արևմտյան շրջանները:

1435 թվականին շարադրած իր մի հիշատակարանում Թովմա Մեծփեցին գրում է. «Արդ, գիտելի է, զի մինչ ոչ էր աւարտեալ սուրբ գիրս, անաւրէն թագաւորն Շահրուհ եկն բազում զօրօք յաշխարհս մեր, եւ նստաւ ի վերայ բերդին Երընջակու, եւ թուրքմանն էշ ի ներքին կողմ աշխարհիս Հայոց» (էջ 667):

Անասելի ծանր դրություն ստեղծվեց հայ ժողովրդի համար: Շահրուխի արյունարբու զորքերը, շուրջ մի տարի շարունակ բնաջնջում էին խաղաղ բնակչությանը, ավերում ու հրդեհում գյուղերն ու շենքերը, կողոպտում ու թալանում, գերում ու հավատափոխ անում քրիստոնյաներին: Ժողովրդի դառն հեծեծանքի աղեկատուր ձայնը լսվում է աշխատավոր գրիչների սրտաճմլիկ հիշատակաբաններից:

Մխիթար գրիչը, որին 1437 թվականին հանդիպում ենք հայրենի երկրից՝

* Թ. Մ ե ծ ո փ ե ց ի, էջ 99:

** Նույն տեղում, էջ 99—100:

փախստական, օտտոր հորիզոններում, սարսափով վերհիշելով անցյալի դառնությունները, հաղորդում է հետևյալը.

«Եկաւ Շահրուշ իմիրզէն՝ անիծեալ շունն նետողական, բազում և անթիւ զօրաւքն, և աւեր էած աշխարհին Հաոց, և բազումս գերեաց և կոտորեաց, քակեաց և այրեաց և ի հաւատոց էհան: Եւ մեք տեսաք և վայ կարդաինք անձանց մերոց և լսեկեացս: Եւ մեք լալագին աշաւք և դառն սրտիւ թողաք զծնող, զեղբայր, զքոյր և զմայր և եկաք մինչև ի Համիթ քաղաք» և այլն (էջ 471):

Աստվածատուր գրիչը՝ Կոտայքի Արծնի գյուղից, շատ շատերի հետ մեկտեղ փախել էր իր հայրենիքից ու ապաստան գտել Հյուսիսային Հայաստանում, վրացական պետութեան հովանու ներքո: Նա իր հիշատակարանում հայտնում է, որ Շահրուշը իր «անգութ, և անագորոյն, և անողորմ» զորքերով՝ «բաղում և անասելի աւերած ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Զի զոր սրով կոտորեաց, և զոր անողորմ գերի վարեաց և կորոյս, և զոր սովամահ եղան, և զոր մահն տարաւ, և զորս գայլք և գազանք կերան և պատառեցին, և մնացեալքն այսր և անդր փախեան բնաջինջ և մտին յաշխարհն Վրաց» (էջ 485):

Եվ իրոք, հարևան Վրաստանը գլխավոր այն վայրն էր, ուր պատսպարվելու և պաշտպանվելու հույսով դիմում էին Հայաստանի տարբեր շրջաններից կեղեքված ու թալանված հազարավոր աշխատավոր գյուղացիներ: Դրա պարզ ու անմիջական ապացույցը գտնում ենք հենց հրատարակվող հիշատակարաններում: Շահրուշի երրորդ արշավանքին անմիջաբար հաջորդող տարիներին (1436—1438) Վրաստանում և այդ ժամանակ Վրաստանի տիրապետության տակ գտնվող հայկական շրջաններում ընդօրինակվում են մեծաքանակ հայերեն ձեռագրեր:

1436 թվականին Թբիլիսիի արվարձան Կրծանիսում Հովհաննես Գանձակեցի գրիչն ընդօրինակում է մի Գանձարան, հաջորդ թվականին Սանահնի վանքում Շարակնոց է ընդօրինակում Տաթևի տարագիր եպիսկոպոս Շմավոնը: 1438 թվականին Հաղբատում է գտնվում և ընդօրինակում մի Ճաշոց մեզ արդեն ծանոթ Աստվածատուր գրիչը՝ Կոտայքի Արծնի գյուղից: Նույն՝ 1438 թվականից մեզ հասել են ձեռագրեր ընդօրինակված՝ «ի մայրաքաղաքս Տրփղիս», «Երկիրս Ախալցխոյ», «ի մայրաքաղաքն, որ կոչի Գորի», «ի Մուխրանիս, ի գեղս, որ կոչի Վարդիսուպան» և այլն (տե՛ս էջ 486, 487, 489):

Հայ տարագիր ժողովրդի անունից է կարծես խոսում այն անանուն հիշատակագիրը, որը 1438 թվականին, ի դեմս վրաց Ալեքսանդր թագավորի (1412—1443), իր երախտագիտությունն է հայտնում Վրաց պետականության: Հանձինս Վրաց թագավորի, նա տեսնում է այն քաղաքական ուժը, որն ի վիճակի է պաշտպանելու հայերին, ուստի և նա երկար կյանք է մաղթում նրան՝ «զաւրաք և զաակաւք իւրովք՝ ի վանումն և ի հերքումն անաւրինաց խմբից» (էջ 488):

Շահրուշի զորքերը իրենց երրորդ արշավանքի ժամանակ ավերում են նաև Սյունյաց նահանգը: Օրբելյան իշխան Բեշքենը, Սմբատի որդին, որը Կարա-Յուսուֆի օրոք վտարվել էր Սյունիքից, բայց Խքանդարի ժամանակ նորից վերահաստատվել իր տիրույթներում*, ստիպված է լինում իր ընտանիքով՝ Ռոս-

* Այս վերհաստատությունը, անշուշտ, կատարվել էր Բեշքենի որդի Ռուստամի զործուն օժանդակությամբ, որը, ինչպես տեսանք, Խքանդարի պետության մեջ բարձր պաշտոններ էր զբաղում:

տամ որդու հետ միասին, «ազատաւք և ժողովրդաւք» կրկին անգամ ապաստանել Վրաց պետութեան սահմաններում: Ալեքսանդր թագավորից նա լռութեամբ ստանում է կալվածքներ:

Շահրուխի երրորդ արշավանքի ու Սյունիքում գործած ավերածութիւնների մասին մեծ արժեք են ներկայացնում իր միաբանակիցների հետ միասին լռորդադէմ Շմավոն եպիսկոպոսի 1437 թվականին Սանահնում գրած հիշատակարանի տվյալները: Ստորև մեջ ենք բերում այդ հիշատակարանի պատմական մասից մի ընդարձակ և պերճախոս հատված.

«Որդի անական սատանայի Շահրուխն, որդի Լանկ-Թամուրին, յազգէն պարսից, ելաւ բազում զաւրաւք և անթիւ հեծելաւք ի կողմանց հարաւու, և եկեալ տապալեաց զաշխարհս մեր, և արար կապուտ կողոպուտ, և գերի էառ զամենայն, և փախըստական արար զաշխարհակալս մեր՝ զկոչեցեալն Ասկանդար՝ ղորդին Յուսուֆին, յազգէն Թորգոմա: Եւ զաղէտն և զկոծն և զազգի ազգի վիշտ և դառնութիւն ժամանակիս ընդ գրով ո՛ր կարէ արկել, զի այս երրորդ դալն էր և աւերելն և եկեղեցեաց մերոց խաւար ածելն: Եւ վասն աւերման հրեշտակաբնակ աթոռոյն մեր Եւստաթէի սուրբ Առաքելսյն, զի բնաջինջ աւեր ածին ե, առհասարակ, զտներն այրեցին և զստացուածքն զամենայն կողոպտեցին. և միաբանաւք մերովք փախստական և ցանուցիր եղաք յաշխարհս Վրաց՝ աստուածապարգև իշխանաւ մեր և ամենայն արհնութեանց արժանաւոր պարոնաց պարոն Բէշքենաւս, և ազատաւք, և ժողովրդաւք» (էջ 469—470):

Շահրուխի զորքերը իրենց ասպատակութիւնները տարածում են մինչև Գանձակի և Աղստաֆայի շրջանները: 1436 թվականին Աղստաֆայի մոտ նրանք հարձակվում են մի խումբ հայերի վրա, որոնք մեծ կարավանով Գանձակից շարժվում էին դեպի Վրաստան, ազատվելու համար Շահրուխի հրոսակախմբերից: «Եկաք մինչև Աղեստե, — պատմում է թալանվածներից Հոհանես գրիչը, — հանդիպեցաւ ջաղաթին իւլարն՝ բազում հեծեալ. և թալանեցին զմեզ ու զամէն քրիստոնէայքն, և մերկեցուցին, որ քան զոտից ամանն այլ իրք չթողին. այլ ձմերան աւուրք և ցուրտ» (էջ 461):

9

Շահրուխը այս անգամ ևս հնարավոր չգտավ վերջ տալ Կարա-Կոյունլուների իշխանութեանը: Նրա զորքերը արշավանքի ընթացքում պաշարել էին նաև Վանի բերդը, ուր գտնվում էր Իսքանդարի Ջհանշահ եղբայրը: Վերջինս, անհուսալի համարելով իր դրութիւնը, նպատակահարմար գտավ դուրս գալ բերդից և հնազանդվել Թամուրյաններին: Շահրուխը Կարա-Կոյունլուների տիրութիւնները հանձնեց իրեն հպատակութիւն հայտնած Ջհանշահին և հարուստ ավարով ու բազմաթիւ զերիներով, 1436 թվականի գարնանը թողեց Հայաստանի և Աղրբեջանի սահմանները:

Այս դեպքերի մասին ուշագրավ են Հովանես Արծկեցի գրչի տվյալները: Նա հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է «ի դառն և ի չար ժամանակիս, յորում եկն ազգն շաղաթից, թագաւորութեան Շահրուխին, և փախոյց զՍքանդարն, ||| և հեծեալն Շահրուխին եկն ի վերայ ամրոցին Շամիրամայ, որ է բերդն Վանայ, զի ||| անդ է՞ր» եղբայրն Սքանդարին Ջհանշահուն, և նա ել ի

բերդէն և գնաց առ Շահրուխն, և ներեաց զսա, և ետ զթախտն թամանովս, և գնաց» (էջ 484):

Կարապետ գրիչը ես համառոտ արձանագրում է այդ դեպքը այսպես. «Ջխանշայն գնաց հնազանդութեամբ մօտ ի Շախրուխն, և նստաւ նորին հրամանաւ ի Թաւրէզ» (էջ 457):

Իսքանդարը, իր փախուստից (1435) հետո, Կարա-Կոյունլուների պետության արևմտյան շրջաններում պատրաստութիւններ էր տեսնում դիմադրութիւն կազմակերպելու համար: Նույն 1435 թվականին, ընդամենը երեք հազարանոց բանակով, էրզրումի մոտ նա պարտութեան է մատնում Շահրուխի դաշնակից Ակ-Կոյունլուների մի քանի անգամ իր ուժերից գերազանցող բանակին: Ճակատամարտում սպանվում են Կարա-Յուլուք Օսմանը, նրա որդին և շատ անվանի մարդիկ:

Կարապետ գրիչը այս դեպքերի մասին գրում է. «Իսքանդարն փախստական գնաց ի ներքին աշխարհն և սպան զՂարայ-Օթմանն և զորդին և զայլ բազումք ընդ նմա» (էջ 457):

Այնուհետև, հալածվելով Շահրուխի որդի Ջոնգայի գլխավորութեամբ գործող զորաբանակից, Իսքանդարը ստիպված էր փախչել Սեբաստիայի կողմերը: Իսկ երբ Շահրուխն իր զորքերով թողեց Հայաստանն ու Ադրբեջանը, Իսքանդարը, օգնութիւն ստանալով օսմանյան թուրքերից, կրկին անգամ իշխանութիւնը վերագրավելու փորձ կատարեց: Նա, ավերելով Սեբաստիայի, Թոխաթի, Խարբերդի ու Դերջանի շրջանները, գերեց ու տեղահանեց մեծ թվով հայերի և նրանց՝ մերկ ու քաղցած, քշեց Արարատյան և Սյունյաց նահանգները, այնտեղ բնակեցնելու համար: Ճանապարհին շատերը մահացան:

Եւ [Իսքանդարն] գնաց մինչև Սևաստ,— հայանում է այս մասին ժամանակակից Սարգիս գրիչը,— և բազում դաւառք աւերեաց, և զբազումս յազգէ Հայոց գերի արար և երեր, բազումք ի մերկութենէ և ցրտոյ ի սարին մեռան, և բազումք սովամահ եղին» * (էջ 486):

Այս նույն ժամանակ Արճեշի ու Արծկեի վրա ասպատակութիւններ է կատարում մեզ արդեն ծանոթ քուրդ ամիր Փիրի-Բեկը կամ Փիր-Ալին, որի ձեռքին էր գտնվում Ամուկ բերդը: Նա հասնապազ ելանէր ի բերդէն և գայր ի վերայ երկրիս Արճշայ և Արծկայ. չարչարէր, զոմանս սպանանէր և զոմանց զտղայսն գերի առնէր» և այլն (էջ 484)**:

1437 թվականին, որոշ ուժեր հավաքելով, Իսքանդարը վերջին փորձը կատարեց իշխանութիւնը վերագրավելու ուղղութեամբ: Սկզբում նա որոշ հաջողութիւններ ունեցավ և վերագրավեց պետության արևմտյան շրջանները: Մեղ արդեն ծանոթ Հովանես Արծկեցի գրիչը հայտնում է նույնիսկ, որ «Սքանդարն դարձաւ և փախոյց զեղբայրն և նստաւ ի թախտն» (էջ 484):

* Թ. Մեծոփեցու «Պատմութեան» տվյալներով, հենց միայն մի ցուրտ գիշերվա ընթացքում, տեղահանված ու գաղթեցվող հայ բնակչութիւնից մահացել են յոթ հարյուր հոգի (էջ 105):

** Հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 110—111: Մեծոփեցին հայտնում է նաև, որ հետագայում այդ նույն Փիր-Ալին, ռուսեր և իշխան կարգվելով իրենց աշխարհում (այսինքն՝ Դաջբերունիքում)՝ չձգեալ է զամենայն հաւատացեալս ի ներքոյ հաբկապահանջութեան՝ մինչ զի ամենայն մարգարդութիւն 40 թանկայ առնուն, թող զբահրայ եւ զշարէք՝ ի ծերոց եւ ի տղայոց, յորքոց եւ յայրեաց, ի կուրաց՝ յազքատաց եւ ի տնանկաց: Եւ ամենեքեան կենդանի մեռեալ եւ սովեալ կան» (էջ 111):

Սակայն դրուժնու շուտով փոխվեց: Իսքանդարի հրամանատարության ներքո գործող Կարա-Կոյունլուների զորախմբերը, հոգնած ու ձախձրացած անվերջ ու հարատև արշավանքներից և պատերազմներից՝ լքեցին նրան և անցան Ջհանշահի կողմը. Իսքանդարը պատսպարվեց Նոնշակի անառիկ բերդում, որտեղ և սպանվեց իր որդի Շահ-Կուբագի ձեռքով:

Ժամանակակից Սարգիս գրիչն այդ մասին գրում է. «Եւ ինքն (Սքանդարն) գնաց ի վերայ Ջհանշին, և ի նորա զաւրութենէն հեծելն ամէն յեղբայրն դարձաւ, և նա փախեալ ի յեղբաւրէն՝ ի Ջհանշահէն, և ամրացաւ ի յամուրն Նոնշակայ, և ընկալաւ զհասն ի յաւիտենական տաճարացն» (էջ 486):

Նույն տվյալը համատեղության արձանագրում է նաև Կիրակոս գրիչը 1438 թվականին Բաղնշում շարադրած հիշատակարանում. «Յայսմ ամի (իմա՝ գրելուց ամիսներ առաջ՝ այսինքն 1437-ին) Սքանդար... սպանաւ ձեռամբ որդւոյ իւրոյ, և նստաւ ի թախթն Ջհանշէն» (էջ 487):

Նվ սակավ ժամանակով, ինչպես հաղորդում է Թովմա Մեծոփեցին իր «Պատմութիւն» մեջ, երկիրը խաղաղացաւ, որովհետև նրա կենդանության օրոք, հորասանից սկսած մինչև Նգիպտոս, աշխարհը վրդովման ու ալեկոծման մեջ էր. «Ի զՊՀ. (1421) թուականէն ի հետ, մինչ ի մահ սորա (1437) ամենայն երկիր ի վրդովման կայր և ի խռովութեան»,—գրում է նա *:

10

Ջհանշահը իշխեց մինչև 1467 թվականը:

Ժամանակակից գրիչներից շատերը, ըստ երևույթին, համեմատելով Ջհանշահին իր նախորդի հետ, սրան անվանում են «խաղաղարար», կամ «խաղաղասէր» թագավոր: Այդ մասամբ ճիշտ է. Ջհանշահի թագավորության օրոք Հայաստանի տերիտորիայի վրա տեղի չունեցան մեծ մասշտաբի այնպիսի արշավանքներ ու ասպատակություններ, իրենց աղետաբեր ու կործանարար հետևանքներով, ինչպիսիք լինում էին Իսքանդարի տիրապետության համարյա բոլոր տարիներին: Սակայն Ջհանշահի ժամանակ ևս պատերազմները անպակաս էին:

1440 թվականին Ջհանշահը մեծ արշավանք ձեռնարկեց դեպի Վրաստան, որի թագավոր Ալեքսանդրը չէր ներկայացել Ջհանշահին իր հպատակությունը հայտնելու համար և հրաժարվում էր սահմանված հարկը վճարելուց. «Ձի ոչ եկն առ նա յողջոյն խաղաղութեան և ոչ ետ զսահմանեալ հարկս թագաւորական»,—գրում է Հովհաննես գրիչն իր հորինած վկայաբանական դրվածքի մեջ (տե՛ս էջ 507 *):

Ջհանշահը «Ժողովեալ աւելի քան զքսան հազար ոգիս, առեալ զնաց ի տունն Վրաց»։ Կարա-Կոյունլուների զորքերը նախ գրավեցին Թբիլիսին: Վերոհիշյալ Հովհաննեսը այդ առթիվ գրում է. «Եւ նոցա երթեալ ի քաղաքն Տփլիս՝ քանդեցին, աւերեցին և զքաղաքն հրոյ ճարակ տուին, և զամենայն եկեղեցիս ի հիմանց տապալեցին»:

Վրաստանի հարավային շրջաններում Ջհանշահը կոտորել տվեց մոտ ութ հազար և գերեվարեց ավելի քան ինը հազար մարդ **, գերազանցապես հայերից:

* Թ. Մեծոփեցի, էջ 108:

** Գերվածների ու սպանվածների թվի մասին հիշատակադրների հաղորդած տվյալների մեջ կա որոշ անհամապատասխանություններ: Վերոհիշյալ թվական տվյալները

Այնուհետև նրանք պաշարում են Սամշվիլի բերդը: Երկու ամիս* ապարդյուն կռվելուց հետո, Կարա-Կոյունլուներին հաշտվում է խաբեությամբ գրավել բերդն ու դաժան հաշվեհարդար տեսնել բնակչության նկատմամբ: Սամշվիլի աղետի լուրը արագ տարածվում է ողջ Հայաստանում, անմեղ զոհերի համար սգում է հայ ժողովուրդը Լոռիից սկսած մինչև Վասպուրական:

1441—1443 թթ. և հետագա տարիներին շարադրված հիշատակարաններում Սամշվիլի կոտորածի մասին կան բազմաթիվ կարևոր տվյալներ: Ծանոթանալով դրանց մի մասի հետ:

Հաղթատի վանքում 1441 թվականին ընդօրինակած ալեխտարանի հիշատակարանում անանուն մի գրիչ հայտնում է.

«Զի յայսմ ամի ղանն Դայվրիժու Ջահանշահ... ելեալ բազում զաւրաւք և անթիւ հեծելաւք մահմետականաւք՝ եկն ի վերաստուն, ի վերայ Վրաց, զի ոչ հնազանդէին ազգն Վրաց ղանին Թավրիժու... Եւ իբրեւ զկատաղած գազան յարձակեցան ի վերայ Հայոց, և սուր եղեալ ի վերա, և սպանին իբրեւ հազարաց հնգից անողորմ. և աւելի քան զվաթսուն կրանաւ[ւ]որ և քահանայ սրով և քարիւ քարկոծեցին և սպանեցին, և բազում եկեղեցիք ի հիմանց տապաւեցին, և զբազում մանկունս ի մարցն խլէին և ընդ քարիւ հարկանէին, և մայրն զայն տեսանէր. և զբազում մանկունս անմեղս մերկացուցանէին և սրով խոցոտէին, և տղայն ճշէր և աղաղակէր և լայր, և անաւրէնքն ծիծաղէին...: Բազում կանայք զտղայն ի գիրկն առնէին և քար ի վայր ան[կ]անէին: Եւ Գ. (3) ամիս նստան ի վերա ամուրին Սամշուտու, և յորժամ խաբէութեամբ առին զբերդն, թէ որպէս յափշտակեցին զինչսն կամ որպէս բաժանեցին զայրքն ի կանանցն, կամ որպէս խլէին զորդ[ի]քն...» (էջ 514—515):

Հիշատակարանի շարունակությունը չի պահպանվել, սակայն պակասն առանց թերության լրացնում է Ոհաննես Թմոքվեցի գրիչը, որին 1442 թվականին հանդիպում ենք Արաքածոտն գավառի Սերկևլի գյուղում, գյուղի հայ տներին մեկի՝ պարոն Շալուեի համար ձեռագիր ընդօրինակելիս:

Շատ կողմերով հետաքրքիր իր հիշատակարանի մեջ Ոհաննես Թմոքվեցին Սամշվիլի աղետի մասին գրում է հետևյալը.

«Եւ ի սոյն ժամանակի եղև կոտորումն անմեղ քրիստոնէիցն Սամշուիլ-գոյ...: Վասն զի շարժեցան ի սատանայէ ազգն Սկիւթացուց Ջահանշահ միր-զէն, և առ ընդ ինքեան զբազմութիւն լեզէտն զաւրացն, և նստաւ ի վերա բերդին Դ. (4) ամիս, և ի նեղութիւն էարկ զնոսա, զի բազումք մեռան ի վշտաց: Եւ անաւրէնքն երդուեցան յաստուած կենդանի, թէ առնել չենք ձեռք վնաս: Եւ նոքա վստահացեալք ի սուտ երդումն նոցա՝ բացին զդուռն բերդին, և անաւրէնքն դիմեցին ի ներքս և սուր ի վերա եղեալ կոտորեցին անխնայաբար աւելի քան Վ. (3000): Եւ զողբումն և զաղիողորմ և զկսկիծ դառնութեան ոչ

ստացել ենք հրատարակվող մի շարք հիշատակարանների (տես էջ 504, 514, 532, 546, 644 և այլն) և Թ. Մեծոփեցու «Պատմության» մեջ (էջ 120) եղող թվական տվյալների քննության ու համադրության ճանապարհով:

* Տարբեր տվյալներ են պահպանվել նաև բերդի պաշարման տևողության մասին: Ոմանք 3 և նույնիսկ 4 ամիս են ասում: Թ. Մեծոփեցու տվյալներով պաշարումը տևել է մեծ զատկից մինչև պենտեկոստի օրը, այսինքն 50 օր, իսկ Հովհաննեսի շարադրած «Վկայարանության» մեջ պաշարման տևողությունը հաշված է ընդամենը 40 օր:

կարեմ ընդ գրով արկանել, զի զոմանս սրով խո[ղ]խողեցին, զոմանս քարկոծեցին, զոմանս բրաւք ջարդեցին, զոմանց զգլուխն հատին և Գ. (3) մնիրաշինեցին*: ... Եւ էր թիւ գերելոցն աւելի քան Բ. (9000), որ բաժանեցին ի վերայ իւրեանց...: Զոմանս ի նոցանէ յարեելս տարան՝ ի Խորասան, զոմանս յարեմուտս՝ ի Հոռոմաստան, զոմանս ի հարաւ՝ ի յԱրաբստան, զոմանս հիւսիս՝ ի Լակըստան...» (էջ 532)**:

Շամշվիլդեի աղետից երկու տարի հետո՝ 1442 թվականին, Զհանշահը Շատախի կողմերում գրավում է «զանառիկ բերդն Զըռել և զՋուլամերկ» (էջ 536):

1445 թվականին նա մեծ բանակով արշավում է Ախալցխա: Ժամանակակից գրիչ Կարապետը, Վանում շարադրած հիշատակարանում հայտնում է, որ Ախալցխայում Զհանշահը «բազում քրիստոնեայս գերի արար, զոր տեսաք աչօք մերովք զխիղճ և զկսկիծ սոցա» (էջ 584): Ցավոք, այլ մանրամասնություններ այս արշավանքի մասին չեն պահպանվել:

1446 թվականին Զհանշահը գրավում է Բաղդադը: Նրա այս արշավանքի մասին տվյալներ է հաղորդում Հովսեփ գրիչը: «Եւ հրաման արարեալ,—գրում է նա Զհանշահի մասին,— ժողովեաց զամենայն Թորգոմացիս յարևելից (այսինքն՝ Կարա-Կոյունլու թուրքմեններին), և բազում զօրօք զնաց ի վերայ Բաղդադայ, և կռիւ եղեալ, և ոչինչ կարաց առնել, բայց ի զօրականացն կոտորեցաւ ԲԹ. (2000) այր ու ԳՃ. (300) պարոն» (էջ 595): Հովսեփ գրիչ հիշատակարանի դրությունից քիչ հետո, նույն 1446 թվականին, Բաղդադը գրավվում է: Այդ մասին են վկայում Թովմա Մինասենցը և Վարդան գրիչը. վերջինս արձանագրում է, որ «յամի ՊՂԵ. (1446)... էառ (Զհանշայն) զանառիկ քաղաքն զԲաղդատն» (էջ 597):

1449 թվականին Զհանշահը հարձակվում է Թամուրյանների տիրույթների վրա: Հովհաննես գրիչը հակիրճ խոսքերով սոսկ նշում է միայն, որ նա «զնաց ի Հրէ (Հերաթ) ու ի Խորասան» (էջ 639):

1450 թվականին Զհանշահը մտադրվում է վերադարձել Երզնկան և հարեւան շրջանները Ակ-Կոյունլուներից, որոնք տեղ էին դարձել այդ շրջաններին Կարա-Յուլուք Օսմանի ժամանակ, 1425 թվականին: Այս նպատակով նա 60 հազարանոց բանակով մտնում է Ակ-Կոյունլուների պետության սահմանները, գրավում է Երզնկան, Կամախի շրջանից գերում է 10 հազար բնակչություն, ավերում է Ներքին և Վերին Դերջանները, Բաբերդը, Կեղին, Սատաղը և այլ շրջաններ, այնուհետև փորձում է նաև գրավել Ակ-Կոյունլուների նշանավոր քաղաքները՝ Ամիթը, Արզնին ու Մերտինը, բայց անհաջողության հանդիպելով՝ հետ է վերադառնում: Արշավանքի ընթացքում Զհանշահի զորքերը թալանում, սպանում են անպաշտպան բնակիչներին, բռնաբարում կանանց և այլն:

* Թ. Մեծոփեցին հայտնում է, որ այդ երեք ֆեոդաները (բուրգերը) շինվել են 1664 մարզու գլուխներից:

** Մեզ արգեն ծանոթ վարքարանական գրվածքի հեղինակ Հովհաննեսը Շամշվիլդեում սպանվածների թիվը մեկ հազար է հաշվում («Սպանին ի նոցանէ աւելի քան զԲ. հոգի»), իսկ գերվածներինը՝ ավելի քան 10 հազար. «Եւ հրամանս տուեալ,—գրում է նա,—չար բռնաւորն՝ զամենայն կանայս և զորդիս նոցա զերի առնուլ՝ աւելի քան զԹԹ. (10000) ողի, և ցրուեալ յամենայն կողմանս Տաճկաստանեաց՝ ի Մսր և ի Խորասան» (էջ 608*):

Այս արշավանքի մասին գրել են մի շարք ժամանակակից հիշատակադիրներ՝ Մարտիրոս Եպիսկոպոսը Թորոսի վանքում, Գրիգոր գրիչը Երզնկայում, ձեռագրի ստացող Ղազարը Տիվրիկում և ուրիշները։ Սակայն, ամենից բովանդակալից տվյալները գտնվում են Դավիթ Խարբերդցու 1453 թվականին շարադրած հիշատակարանում, որի մեջ նա խոսում է նաև անցյալ տարիների պատմական անցուգարծների մասին։

«Ի թուականութեան Հայոց ՊՂԹ. (1450),— գրում է նա,— ելեալ սուլթանն Թավրիզու Ջհանշահ անուն, բազում և անթիւ զաւրաւք՝ ԿԹ. (60000) — աւ, ելեալ էառ զԵզնկայն յազգէն թուրքմանաց, որ էր ազգաւ Պայլընտուր (խոսքը Ակ-Կոյունլուների մասին է) և կալեալ զԻշխանն Եզնկա քաղաքին*, և Խ. (40) անուանի ամիրայ զհետ նորա, և տարեալ յարեւելս կորուսին։ Եւ Կամխայ աստուածաշէն երկիրն ևս առհասարակ գերեաց իբրև առձինս ԺԹ. (10000)՝ ընդ այր և ընդ կին, թող զայն, որ մաշեցան. և զՆերքին Դերջանն, և Վերին Դերջանն, զԲաբերդ, զԿեղի, զԿոճակն, և զԳալլգետն, զՇիռեան, զՍատաղ առհասարակ գերեաց...»

Եւ զհացեալ նստան ի վերայ Ամթայ և ի վերայ Արղնու և ի վերայ Մէրտունու... և ոչինչ կարաց առնել կամ զԱրղնի, կամ զԱմիթ, կամ զՄէրտին, այլ դարձաւ յաշխարհ իւր»**։

Ջհանշահը մի շարք արշավանքներ է կատարում նաև իր թագավորության հետագա տարիների (1451—1467) ընթացքում, բայց դրանց մասին առիթ կունենանք խոսելու «Ժ» գրքի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները ժողովածուի երկրորդ մասի առաջաբանում։

Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ «խաղաղարար» Ջհանշահը, անշահ չափով միայն տարբերվելով իր եղբորից, Գալուստ գրչի խոսքերով ասած, «իբրև էառ զԻշխանութիւն... սկսաւ սայ աւերել և տապալել զքաղում քաղաքս և զգաւառս, և ամայի և անմարդաբնակ առնել» (էջ 537)։

Ջհանշահի ժամանակ հարկապահանջությունը հպատակ ժողովուրդներից անասելի ծանրացավ։ Թ. Մեծոփեցին հաղորդում է, օրինակ, որ Սամշվիլդի ավերումից հետո, մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորականության խորհրդով Ջհանշահը հայերից հավաքվող հարկերն ընդհանրապես, և մասնավորապես խարաճը անշափ բարձրացրեց***։

Հարկերի ծանրացման մասին նշումներ ունեն նույնիսկ այն գրիչներն ու հիշատակագիրները, որոնք Ջհանշահին «խաղաղասեր» են անվանում։

Ոմն Թումա գրիչ, 1444 թվականին հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է «Ի թագաւորութեան Ջհանշահին, որ տիրեաց երկու թախտի՝ Հայոց և Ասորոց, և արար խաղաղութիւն ոչ սակաւ, բայց հարկապահանջութիւնն բուռն և ծանր էր ի վերայ քահանայիցս» (էջ 567)։

Սա խոսում է միայն քահանաների մասին, որոնք, անտարակույս, տնտեսական ավելի բարենպաստ վիճակում են գտնվել, քան աշխատավոր գյուղացիութիւնը։

* Երզնկայի իշխանի անունը, ինչպես հայտնում է Ղազար Տիվրիկեցին, եղել է Էնութուլպակ (էջ 645)։

** Հիշատակարանը հրատարակված է Գ. Սրվանձտյանի «Թորոս Աղբար»-ի Բ. հատորում, էջ 379—381։

*** Թ. Մեծոփեցի, էջ 124։

Նույն այս թվականին Թովմա Մինասենցը իր ժամանակը ռառն և շարձ կոչելով, հայտնում է, որ տիրողները տառապեցուցանեն և նեղեն զազգս քրիստոնէից ազգի ազգի կեղեքմամբ, և անողորմ հարկապահանջութեամբ, և յաշխարհէ յաշխարհ վրտարմամբ իբր զգերի՝ տամբ և ընդանեալք» (էջ 563):

Եվ այսպես, բազմաթիվ հիշատակագիրներ, Ջհանշահի իշխանութեան բոլոր տարիներին, միմյանց նման արտահայտութիւններով, խոսում են հարկային անասելի ծանր լծի և ժողովրդի դառն վիճակի մասին. մեկը գրում է, որ «նեղիմք յանաւրինաց և յանիրաւ պահանջողաց», մյուսը՝ «յոյժ հարկապահանջութեամբ տառապի ազգս Հայոց», մի երրորդը՝ «զրկեն զազգս Հայոց և քահանայից ի յընշից իւրոց և դատեն անողորմ», մի չորրորդը աղերսում է աստծուն կործանել Ջհանշահին, «որ առաւել հարկապահանջութիւն խնդէր ի քրիստոնէից» և այլն, և այլն:

11

Ջհանշահի թագավորութեան օրոք՝ 1441 թվականին, հայ եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցավ կարեւոր մի իրադարձութիւն՝ կաթողիկոսական աթոռը Սսից տեղափոխվեց Էջմիածին:

Կաթողիկոսական աթոռի Արեւելեան Հայաստան տեղափոխելու ուղղութեամբ հայ հոգեւորականութեան որոշ շերտեր, հատկապես Սյունյաց մետրոպոլիտութիւնը, գործունեութիւն էին ծավալել դեռևս ԺԳ. դարի վերջերին:

Այդ պլանների արգասիքը պետք է համարել Ստ. Օրբելեանի «Ողբ ի սուրբ Կաթողիկէն» պոեմը, որի մեջ հեղինակը բաղձանք է հայտնում Էջմիածնում վերականգնված տեսնել թագաւորին և զգաստզան պատրիարքին»:

Կաթողիկոսական աթոռի Արեւելեան Հայաստան տեղափոխելու ուղղութեամբ աշխատանքը ավելի մեծ ծավալ է ընդունում Կիլիկիան հայկական պետականութեան թուլացման և անկման շրջանում՝ ԺԴ. դարի երկրորդ հիսնամյակում:

Գրիգոր Տաթևացին հայտնում է, որ Հովհան Որոտնեցին (մհ. 1386 թ.) իր ժամանակ կամեցել է սուրբ աթոռն փոխել... ի յԱղանս, որ ճշմարիտ կաթողիկոս է և սուրբ աթոռն Գրիգորիսի»։ Նա հայտնում է նաև, որ «սրբոյն Ռստակիս[ի] աջն առ մեզ է և Գեղարդն սուրբ և այլ բազում սրբութիւն»*:

Մենք արդեն առիթ տնեցանք նշելու, որ 1432 թվականին, կաթողիկոսական աթոռը Էջմիածին տեղափոխելու պաշտոնական ձևակերպումից և Կիրակոս Վիրապեցուն կաթողիկոս ընտրելուց ինը տարի առաջ Սյունյաց իշխան Բեշքենի որդի Ռուստամը Էջմիածինն էր «վաճառել» վեց մեծ գյուղ: Այս մի վրձնական քայլ էր Սյունյաց իշխանների կողմից Էջմիածինը կաթողիկոսական նստավայր դարձնելու ուղղութեամբ: Նրանց կողմից առաջադրված կաթողիկոսացուն՝ Գրիգոր Մակվեցին, որի անունով էր ձևակերպված «վաճառված» կայվածքների հանձնումը վանքին, մինչև Կիրակոս Վիրապեցու ընտրութիւնը մի հիշատակարանում կոչվում է «հայրապետ սուրբ Էջմիածին» (էջ 522):

Կաթողիկոսական աթոռի Էջմիածին փոխադրելու գործի նախաձեռնողները, անշուշտ, ունեին քաղաքական որոշ հեռանկարներ: Պատմական Հայաստանի սրտում՝ Արարատյան դաշտում, վերահաստատված «հայրապետական

* Գ Ր Ի Գ Ր Տ ա թ է ա ց ի, «Բանք գեղեցիկ և յոյժ պիտանի վասն աթոռոյն Աղ-թամարայ», Մատենադարան, ձեռագիր № 4669, էջ 199բ—200բ:

աթոռը» գոյություն չունեցող պայմաններում պետք է նպաստեր համահայկական կենտրոն ստեղծելու գործին, պետք է որոշ չափով շաղկապեր միմյանց հայ ժողովրդի տարբեր բնապետական իշխանությունների տակ հեծող հաստվածները:

Անշուշտ, էջմիածնի վանքը տնտեսապես ապահովող աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների համար խորթ չէին նաև շահադիտական որոշ ակնկալություններ: Կաթողիկոսական աթոռը հսկայական հասույթներ էր ձգելու Հայաստանի տարբեր նահանգներից, ինչպես և աշխարհով մեկ ցրված բազմաթիվ հայկական գաղթավայրերից, և այդ հասույթներից անմասն չէին մնալու նաև գործի նախաձեռնողները:

Էջմիածինը հայ եկեղեցու կենտրոն դարձնելու գործը շահագրգռում էր նաև երկրի տերերին: Արարատյան նահանգի տիրակալ Յաղուբ-Բեկը քաջ գիտակցում էր այդ քայլի քաղաքական ու տնտեսական նպաստավորությունն իր համար և ամեն կերպ օժանդակություն էր ցույց տալիս գործի կազմակերպչներին: Կաթողիկոսական ընտրությունների կապակցությամբ Նրևան հավաքված հոգևորականներին, ֆեոդալներին ու ազատներին Յաղուբ-Բեկը էջմիածին է ուղևորում իր զորքի պաշտպանությամբ, «փողով և թմբկով և զուռնով»:

Սսի աթոռի դեմ կազմակերպված շարժումը համակրություն էր վայելում նաև հայ աշխատավոր ժողովրդի լայն շերտերում, որովհետև Սսի կաթողիկոսները և նրանց կողմից կարգված եկեղեցական պաշտոնյաները անխնա կեղեքում ու թալանում էին ժողովրդին: Նրանք հոգևորական էին ձեռնադրում միայն նրանց, ովքեր «տեսարք էին ընչից»*, որովհետև «արծաթով տալին զշնորհս հոգևոն սրբոյ»: Նրանք միևնույն թեմի վրա նշանակում էին երեք, երբեմն չորս եպիսկոպոսներ, որոնք «ի վերայ միմեանց յարուցեալ՝ զանօրէնս և զանհաւատս և զսուտ քրիստոնեայս բարեկամս արարեալ գայթակգութեամբ զաշխարհս մեր կտրծանեցին»:

Այդ եպիսկոպոսները անց էին կացնում շռայլ ու անբարոյական կյանք՝ «անառակութեամբ և արբեցութեամբ և պիղծ վարուք շրջէին», և դրամով գնած լինելով իրենց պաշտոնը, միջոցի առաջ կանգ չէին առնում հնարավորին չափ կարճ ժամանակում հարստություն դիզելու համար, որովհետև շատ շանցած նրանց փոխարինելու էր գալու այդ նույն թեմը ավելի մեծ գումարով գնած մի այլ եպիսկոպոս:

Հրատարակվող հիշատակարանների մեջ կարևոր տվյալներ կան Գր. Լուսավորչի աջի Սսից գողացվելու և ի վերջո էջմիածին քերվելու, 1441 թվականին տեղի յառնեցած կաթողիկոսական ընտրության, ինչպես և դրան հաջորդող իրադարձությունների մասին:

Կարապետ գրիչը, օրինակ, 1442 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում արձանագրում է, որ «ի յայսմ ամի եղև ժողով եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, որոց էր գլուխ մեծ ռաբունապետն Թովմայ և Յովհաննէս վարդապետն. և եղին զտէր Կիրակոսն յէջմիածին՝ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, և նոր նորոգեցաւ աթոռ սուրբ Լուսավորչին Գրիգորի» (էջ 536, տե՛ս նաև Ոհաննես Թմբկեցու ընդարձակ հիշատակարանը, էջ 531—532):

* Այս և հաջորդ երեք փոքրիկ մեջբերումները քաղված են Թ. Մեծոփեցու «Յիշատակարանի» «Վասն միաբանութեան Հայոց և կաթողիկոս ձեռագրութեան» գլխից (Հրատ. Կոստանյանցի, Թիֆլիս, 1892, էջ 51—61):

Սրանով մենք ավարտեցինք ժՆ. դարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունների և աղետաբեր ու հարատև պատերազմների համառոտ տարեգրությունը:

Ինչպես արդեն ասացինք, պատմական այս համառոտ ակնարկի հիմնական նպատակն է եղել որոշ չափով դյուրացնել ընթերցողների աշխատանքը, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում ամեն ոք հնարավորություն ունենա շաղկապելու հիշատակարանների հաղորդած տվյալները Մերձավոր Արևելքի պատմության ժամանակակից դեպքերին:

Այս ակնարկով նպատակ ենք ունեցել նաև ցույց տալ հայ ժողովրդի տնտեսիկ ծանր վիճակը Լանկ-Թամուրի արշավանքների և դրանց հաջորդող Կարակոյունու քոչվորական ցեղերի մղձավանջային տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Պատկերը լիակատար դարձնելու համար, անհրաժեշտ է համառոտ թվարկումով շարադրել նաև ժՆ. դարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում տեղի ունեցած բնական աղետների՝ մորեխի, մահտարածամի, ինչպես և սղոթյան տարիների ու համատարած սովերի սրտաճմլիկ տարեգրությունը՝ դարձյալ հրատարակվող հիշատակարանների տվյալներով:

ԺՆ. դարը սկսվում է սաստիկ սովով: 1041 թվականին Ասորիքի կողմերից գալիս է «սաստիկ և թանձր» չլորսթեան» մորեխ (էջ 3), որը ավերում է «գրազում տեղիս և զգաւառս» (էջ 17). առաջ է գալիս «սով սաստիկ ընդ ամենայն երկիր, որ բերէր կապիճ հացն Մ. (200) տրամ» (էջ 8):

Ժողովրդի տնտեսական ծանր վիճակի, անընդհատ զորաշարժերի ու գաղթների հետևանքով ժՆ. դարի ընթացքում մի շարք անգամ երկրում տարածվում են սուր-վարակիչ հիվանդություններ՝ զանազան մահտարածամեր, «մանկամահեր» ու «անասնամահեր»:

1404 թվականին Ստեփանոս գրիչը Ռշտունիքի Տշող գյուղում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ «եղև մահտարածամ սաստիկ ի վերայ երկրի», որին զոհ է գնում նաև գրչի հայրը (էջ 43):

Շատ ավելի մեծ զոհեր է տանում 1407 թվականի մահտարածամը, որի բռնկման օջախը, ըստ երևույթին, Սյունիքն է եղել: Այդ մասին տվյալներ են հաղորդում երեք տարբեր հիշատակագիրներ: Լսենք դրանցից Հոհանես գրչին. «Ձի այսմ ամի,— հաղորդում է նա,— մահտարածամ շարժեցաւ ի վերայ աշխարհի, զտղայոց վերջք արար, որ բերանով չէ պատմելի, ի քսանէ, ի երեսնէ, ի յսնէ թէ մին տղայ] մնաց՝ ժՆ. (15) տարոյ ի վեր, պակաս՝ մեռաւ» (էջ 82, տե՛ս նաև էջ 75, 80): Ըստ երևույթին, այս մահտարածամը եղել է ծաղկի կամ կարմրուկի ուժեղ բռնկում:

1413 թվականին մահտարածամը հնձում է հատկապես մատաղհասակ երեխաներին. «Գծագրեցաւ սուրբ մատեանս,— հայտնում է ոմն Հովհաննես գրիչ Խիզանում,— ի դառն և բազմավրդով ժամանակիս, որ մահտարածամ է անկեալ վասն մեղաց մերոց յաստուածասաստ բարկութենէն, և կոճուպէ և յափշտակէ զմատաղ մանկունս ի գրկաց ծնողացն և մորմոքեցուցանէ զծնողս և զեղբայրս» (էջ 152):

Երեք տարի անց՝ 1410 թվականին սաստիկ մահտարածամ է բռնկվում Եկեղյաց գավառում: Այդ մասին տվյալ հաղորդող Գրիգոր գրիչը, որն աշխա-

տում էր Երզնկային մերձ գտնվող Կապուսի վանքում, հրաժարվում է մանրամասնություններ հաղորդելուց, «Ո՛վ կարասցէ ընդ գրով արկանել զաղէտս տարակուսանացս», — բացազանշում է նա (էջ 186)։

1419 թվականին, Շահրուխի և Ակ-Կոյունլուների միատեղ ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ, սովը, մահտարածամը և մորեխը հանդես են գալիս միասին։ Ստեփանոս Ռշտունցի գրիչը հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է Քի դառն ժամանակիս, որ... եկն ազգի-ազգի պատուհասս ի վերայ երկրի՝ սով, սրածովին, մահտարածամ։ Եւ յայսմ ամի եկն մարախ բազում ի յաշխարհս մեր, և եկեր զամենայն բոյս դալարի, և եղև նեղութիւն մեծ, յորում էր թիւ Հայոց ՊԿԸ. (1419)» (էջ 226)։

Մորեխը, որ շարժվում էր արևելքից, տարածվում է Սալմաստից մինչև էրզրում, այսինքն՝ համարյա ողջ պատմական Հայաստանում. «Թանձրախիտ ծածկեաց զդաշտ և զլեռինս, զսար և զծոր, միահաղոյն, ի Սալմաստայ մինչ Սրզրուռուն, և կերաւ շատ վաստակ ի բազում տեղիս, յորմէ սասանեցան մարգիկք, և եղև սրղութիւն», — տեղեկութիւն է տալիս Գրիգոր Խլաթեցին 1419 թվականին Յիպնա վանքում ընդօրինակած ավետարանի հիշատակարանում (էջ 225)։

Թովմա Մինասենցի տվյալների համաձայն, 1419 թվականի մորեխի գործած վնասները այնքան ծանր չէին, որովհետև նա՝ ճշտ անշափութեան աւագոյ ծովուս եկավ հնձի ժամանակ, ուստի հնարավոր եղավ բերքի մի մասը փրկել («Իբք մի կերաւ զվաստակն և իրք մնաց»)։ Ավելի սարսափելի էր հաջորդ տարին՝ 1420 թվականը. «Եւ միւս այլ տարին, — շարունակում է Մինասենցը, — ձագն ելաւ և խիստ աւէր էած» (էջ 375, նաև 239)։

Աղվանքի շրջաններում մորեխը ավերածություններ էր գործում յոթ տարի շարունակ, այսինքն՝ 1413—1420 թվականների ընթացքում. «Է. (?) ամ է, որ մարախ զամենայն աշխարհ աւերեաց, և դեռևս եմք ի կասկածի» (էջ 374), — գրում է այդ մասին անհայտ մի գրիչ, 1420 թվականին։

1423 թվականին նույնպես մահտարածամն ու մորեխը դաշնակցում են միմյանց, որի հետևանքով երկրում տարածվում է սով. «Սաստիկ սով եղև, — արձանագրում է ժամանակակից մի գրիչ, — մի մոթ հացն Պ. (800) դրամ եղև» (էջ 307)։

Մահտարածամից տուժում է հատկապես Վանա լճի շրջակայքի բնակչությունը, որովհետև, ինչպես հաղորդում է Թովմա Մինասենցը, իր բովանդակալից հիշատակարաններից մեկում՝ 1423 թվականից սկսած մահտարածամը «մնաց Բ. (2) տարի ի բոլոր ծովուս, և բազում տունք աւերեցան և ծնաւըք անզաւակ մնացին» (էջ 375)։

Թովմա Սպատկերցին 1423 թվականին մորեխի գործած ավերածությունները նկարագրում է ուշագրավ մանրամասնություններով և զեղարվեստական վառ պատկերներով։ Նրա հաղորդած տվյալները վստահորեն կարող են օգտագործվել երկրագործական վնասատուների դեմ պայքարի գործով զբաղվող մեր մասնագետների կողմից՝ հարցի պատմությունն ուսումնասիրելու ժամանակ։ Նա կարծում է, որ մորեխը, որպես պատժիչ զորախումբ, ուղարկված է աստծու կողմից՝ մեղքերի մեջ թաթախված մարդկանց խրատելու համար։

«Զի առաջին տարին, — շարունակում է Սպատկերցին, — ինքն թեւոքն [եկն] և սերմանեաց, և ի միւս այլ տարին՝ ի գարնան յեղանակին ընդ խոտոյն

ի վեր փշեաց՝ առաւել քան զրոյս, մինչ զի լի եղև ի խորութիւն ձորոց և ի լայնութիւն դաշտաց, ի դաճաթունս լերանց. էր երկիր առաշի նորա իբրև զդրախտ փափկութեան և վերջ նորա՝ դաշտ ապականութեան...: Եկեր զամենայն խոտ և սպառեաց զամենայն վաստակն սերմանեալ, նուազէին անասունք, լքեալ դատարկացան երկրագործք ի վաստակելոյ, խցեալ կալնուին զերդ և զպատուհան ի ներքս լինելոյ նոցա, մինչ զի զերդս պահէին աւելելով կամ մաղ ի վերայ դնելով, և ապա հաց եփէին ի ներքս կամ ուտէին: Ամենայն ժողովք շուրջ պարզք և բարեհամբ՝ գիշտհոտեալ տղմային արինատեսիլ իբրև զեղիպտացտցն լինէր ի ներքս կուտելոյ նոցա: Անբնակ ի մարդոյ և յանասնոյ գեօղք լինէին. գնալով նոցա յայլ տեղոյէ յայլ. քակտեցաւ ամենայն միաբանութիւն, որ հացիւ և կերակրով էին շաղկապեալ» (էջ 301—302):

Տառապյալ ժողովուրդը բնական այս մեծ արհաւիրքի դեմ պայքարելու ոչ մի միջոց չունէր: Միակ բանը, որ կարողանում էին անել, տան երգիկները մաղով ծածկելն էր: Հավատում էին նաև, որ կան թռչուններ, որոնք սուրբ ջրի հետքով դալիս ու կոտորում են մորեխին: 1419 թվականի մորեխի ժամանակ Վանի ու Ոստանի ամիր Նզդինը, մարդ է ուղարկում սրբազան ջրի ետևից, և, իբր, ջրի հետքով թռչուններ են դալիս ու վերջ տալիս մորեխին. «Բշխան աշխարհիս մերոյ Ամիր-Նզդինն,— հայտնում է Թովմա Մինասենցը,— առաքեաց մարդ և երեք շուր, և հաւ եկն զկնի ջրոյն, և սատակեաց զմարախն, և աղատեցաւ երկիրս» (էջ 375):

1428 թվականին Ստեփանոս գրիչը իր ժամանակը բնորոշում է որպես «թշվառ և չար» ժամանակ, որովհետև,— շարունակում է նա,— «եղև թանկութիւն սաստիկ, որ մի բեռ հացն է Ռ. (1000) դրամ» (էջ 381):

Նույն թվականին, ինչպես արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու, Ադրբեջանում և Հայաստանում առաջ է դալիս սարսափելի սով, որ նույնպես մարդկային մեծ զոհեր է տանում: Որոշ վայրերում, նույնիսկ, մարդ են ուտում, իսկ Թավրիզում, ինչպես հավատացնում է Դավիթ գրիչը, «զեւզն մարդոյ որպէս զանասնոյ վաճառէին միմեանց» (էջ 419):

Թ. Մեծոփեցին հաղորդում է, որ Արճեշի շուկայում մի մոթ ցորենի գինը բարձրանում է մինչև 60 թանկայի * . «Եւ մեռանէին ամենայն մարդիկք՝ բնիկք և օտարականք»,— հայտնում է նա ** :

1437 թվականի մահաւարածամը մեծ հունձ է կատարում Ասորիքում և Հայաստանում, «Կոտորեցան անթիւ տղայք և մանկունք»,— գրում է Կարապետ գրիչը Վանում (էջ 473): Իսկ Ավետիք գրիչը Բալուում հայտնում է, որ մահաւարածամի սաստկությունից այնքան շատ մարդ էր մահանում, որ նրանց թաղմամբ զբաղված լինելով, քահանաները ժամանակ չէին ունենում հաց ուտելու (էջ 476):

1446 թվականին հացի մեծ սղություն է լինում: Ստեփանոս գրիչը Բազեշում գրած իր հիշատակարանում արձանագրում է, որ «մին բեռն ցորեան եղև ի Կ. (60) թանկայ» (էջ 592):

1449 թվականին այելանելոյն արևու մինչև ի մուտս արևու, ի հիւսիսոյ մինչ ի հարաւ տարածվում է ժանտախտը: Ըստ երևույթին, հիվանդության

* XIV—XV դարում Անգրկովկասում և Իրանում գործածության մեջ եղող արծաթ թանկան (թենգա) կշռում էր 6 դրամ:

** Թ. Մեծոփեցի, էջ 94—95:

տարածողները մկնբրն էին, որ նույն այգ թվականին, ներսես եպիսկոպոս Աղթամարցու վկայությամբ, տարածվել էին ողջ աշխարհում (սեւ ժանգն ապականեաց զվաստակ դաշտաց, և մուկն եռաց յամենայն երեսս դաշտաց և ապականեաց զվաստակս», էջ 633)։

Այդ «սաստիկ մահտարածամը» այնպիսի չափեր էր ընդունել և լայնքան մեծ մահացումներ էր տալիս, որ մերտինցի ժամանակակից մի հիշատակագրի վկայությամբ՝ «ոչ ոք ետես կամ լուաւ ի հնոց կամ ի նորոց այսպիսի դառնալուր պատիժ» (էջ 634)։

Այդ նույն հիշատակագիրը ճշգրիտ ձևով նկարագրում է նաև հիվանդության ընթացքը և ախտանիշները։ Նա գրում է.

«Մինն այս է դառնութիւն սորա, զի բոլոր ամ մի է և երեք ամիս, որ ի Մէրտինս է և ոչ վերանայ. և երկրորդ եղեռնագոյն դառնութիւն, որ մի անգամ և երկու հանէ խոց և ողջանայ զաւտոս բազում, և դարձեալ կրկին հանէ և մեռանի. և երրորդ դժնեայ դառնութիւն սմին, զի յոր տունն որ մտանէ՝ բնաջինջ առնէ ամենայնիւ. չորրորդ սաստկութիւն սորա, զի ոչ տայ իմանալ զցամա, երեւի թէ անվնաս է և իսկոյն մեռանի...» (էջ 635)։

Այնուհետև հիշատակագիրը խոստում է ժանտախտի հետեւանքով երկրի ամալացման և անմարդաբնակ դառնալու մասին. «Ընդ ամենայն զաւառս տարածեցաւ,— գրում է նա,— և բազումս լալագին արար; և զբազում աւանս անմարդաբնակս, շատ մայր առանց որդւոյ արար, և շատ ծնող առանց զաւակաց, բազում տուն առանց տանուտէր, և բազում հարսն առանց փեսայի» (էջ 636)։

Այսպիսով, ինչպես պերճախոս կերպով վկայում են ժամանակակից հիշատակագիրները, ԺԾ. դարի առաջին հիսնամյակում գրեթե չի եղել ոչ մի խաղաղ ու հանգիստ տարի։ Երկիրն ավերվել է ու ժողովուրդը բնաջնջվել կամ օտար նվաճողների արշավանքներից ու ասպատակություններից, կամ սովից կամ մահտարածամներից, կամ այդ բոլոր աղետներից՝ միաժամանակ։

13

Հայ ժողովուրդը այդ դառն ու վշտաբեր ժամանակներում, ուժերի մեծ լարումով շարունակում էր զարգացնել իր գրականությունն ու կուլտուրան։ Երկրի տարբեր մասերում, նույնիսկ թշնամի բանակների կողմից խուճապահար փախուստի օրերին և նրանց ահից անձալներում ու լեռնածերպերում պատսպարվելով, շարունակում էին իրենց ուսուցչական ու վարդապետական գործունեությունը Հովհան Որոտնեցու (մհ. 1386 թ.) և Գրիգոր Տաթևացու (մհ. 1409 թ.) անվանի աշակերտներից շատերը։

Հրատարակվող հիշատակարանները հարուստ են այդ ժամանակ ստեղծված գիտական ու գեղարվեստական արժեքների, ինչպես և ուսումնական հաստատությունների գործունեության ու վիճակի մասին արժեքավոր տվյալներով։

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում են ապրել ու ստեղծագործել հայ միջնադարյան գիտության ու գրականության բազմաթիվ անվանի գործիչներ՝ Գրիգոր Տաթևացին, Հակոբ Ղրիմեցին, Մատթեոս Զուղայեցին, Առաքել Սյունեցին, Գրիգոր Խլաթեցին, Թովմա Մեծոփեցին, Մկրտիչ Նաղաշը, Առաքել Բաղիշեցին և բազմաթիվ մանր ու խոշոր այլ հեղինակներ, տոկուն ու բազմար-

դյուն գրիչներ ու ծաղկողներ, որոնց արժեքավոր հիշատակարանների մեծա-
դույն մասը առաջին անգամ լույս է ընծայվում սույն ժողովածուի մեջ*:

Կոլտուրական նշանավոր կենտրոնները ԺԵ. դարի առաջին կեսին, ինչ-
պես և նախորդ ժամանակաշրջաններում խոշոր վանքերին կից ստեղծված
ուսումնական հաստատություններն էին:

Մինչև 1408 թվականը շարունակում էր գործել Հայաստանի ամենանշա-
նավոր ուսումնական հաստատությունը՝ Տաթևի համալսարանը, Գրիգոր Տա-
թևացու տնօրինության տակ: Համալսարանը բաժանված էր երեք «ուսումնա-
րանների»։ դրանցից մեկում Տաթևացին «ուսուցանէր զնախկին երգիչ վարդա-
պետաց զերաժշտութիւն քաղցրալուր ձայնի եղանակաւ: մինչև անգամ յամե-
նայն երկրէ և ի քաղաքաց եկեալ պարապէին առ ոստ նորա: Եւ ի միումն՝ նկա-

* Ստորև տալիս ենք ԺԵ. դարի առաջին հիսնամյակում շարադրված միայն կարևոր
աշխատությունների ժամանակագրական ցանկը, որ կազմել ենք հրատարակվող հիշատա-
կարանների տվյալներով:

1. 1401 թ. հրապարակվում է Գրիգոր Տաթևացու «Ոսկեվորիկ» աշխատությունը,
գրված Թավրիզցի խոջա Մասուդադի պատվերով, բաղկացած է չորս հատորից:

2. 1401 թ. Առաքել Սյունեցու «Ագամգիրք» ընդարձակ պոեմի Ա. (ըստ Պատուր-
յանի Գ.) խմբագրությունը:

3. 1403 թ. նույն «Ագամգիրք» Բ. և Գ. խմբագրությունները:

4. 1405 թ. Գրիգոր Տաթևացու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց» աշխատությունը:

5. 1411 թ. Տաթևացու «Քարոզգրքի» ձմռան և ամռան ընդարձակ հատորները,
սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, ժողովրդի կենցաղի ու վիճակի մասին բազ-
մաթիվ արժեքավոր տեղեկություններով:

6. 1408 թ. Գր. Տաթևացու «Լուծմունք գժուարիմաց բանից ի մեկնութիւն զբոցն
Յորայ» աշխատությունը:

7. 1408 թ. կամ դրանից քիչ առաջ, Գրիգոր Մեբենց խմբագրությամբ
լույս է տեսնում հոգևոր երգերի ու մեղեդիների «Գանձարան» կոչվող ժողովածուն:

8. 1411 թ. Մաթեոս Զուղայեցու «Մեկնութիւն գործոց առաքելոց» ուղագրով և եր-
կրի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին կարևոր նշանակություն ունեցող
հատվածներով լի աշխատությունը, որը մինչ այժմ չի գրավել մասնագետների ուղագրու-
թյունը:

9. 1415 թ. Հովհան Կոլոսիկի (Գր. Տաթևացու աշակերտներից) «Հաւաքաւ ի լու-
սաւոր բանից սուրբ վարդապետաց ի պատճառս իմաստից... մարգարէին Յսայայ» աշ-
խատությունը:

10. 1416 թ. նշանավոր տիեզերագետ ու առմարագետ Հակոբ Ղրիմեցու «Մեկնու-
թիւն տումարի» բաղմարովանդակ ու արժեքավոր տիեզերագիտական աշխատությունը,
որ կազմված է Մեծոփի դպրոցում, Թովմա Մեծոփեցու խնդրանքով, հեղինակի կարգացած
գասախոսությունների մշակումով:

11. 1422 թ. Գրիգոր խմբագրու «Յիշատակարան աղետից» կոչվող պատմական վի-
պասանությունը:

12. 1427 թ. Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն աւետարանին Ղուկասու» աշխատու-
թյան նոր խմբագրությունը՝ կատարված Թովմա Մեծոփեցու կողմից:

13. 1428 թ. Թովմա Մինասենցի ընդարձակ հիշատակարանը՝ 1419—1428 թթ. պատ-
մական անցուղարձերի մասին:

14. 1434 թ. Առաքել Բաղիշեցու «Պատմութիւն Հովասափու և Բաբաղամու» չափածո
գրվածքը:

15. 1435 թ. Թովմա Մեծոփեցու խմբագրությամբ՝ «Քմբագիր մեկնութիւն չորեք-
տասան թղթոցն Պաւղոսի» աշխատությունը:

16. 1438 թ. Մկրտիչ Նաղաշի գավանաբանական գրությունը կաթոլիկների դեմ՝
«Պատասխանի լատինացոց թղթոյն ի Մկրտիչ նկարագրէ, զոր գրեաց հրամանաւ կաթո-
ղիկոսին և մեծ բաբունապետին Թովմայի» խորագրով:

րադրութիւն պատկերահանութեան և զանազան նկարչութիւնն: Եւ ի միւսումն զննրքին և զարտաքին գրեանսս՝:

1402 թվականին Մատթեոս Զուգայեցի նշանավոր վարդապետը կարգվում է Տաթևի համալսարանի գլխավոր դասախոս: Այդ մասին տեղեկություն է հաղորդում Թումա Սյունեցի գրիչը, Գր. Տաթևացու «Մեկնութիւն անտարանին Մատթէոսի» աշխատության Մար գավառի Քարավաճառ գյուղում կատարած ընդօրինակության հիշատակարանում: Նա հայտնում է, որ Տաթևացին զծաղկեալն ամենայն բարութեամբ և զարդարեալն ամենալի շնորհիւ վարդապետական խոհեմութեամբ և փիլիսոփէական արհեստիւ Մատթեոս Զուգայեցի վարդապետին համարում էր իր հոգևոր որդին և «ծառանգ վարդապետութեան իւրոյ», և որ 1402 թ. շաանիւ մեծ վարդապետին Գրիգորի և աղաչանաւք դրոց աշակերտեալ անձանց նստաւ (Մատթէոսն) յաթոռ տէլէտութեանս (էջ 25):

1408 թվականին, Սարգիս գրչի խոսքերով արտահայտված, «վասն իւրք ինչ պատճառի» Գրիգոր Տաթևացին թողնում է իր նստավայրը և գալիս Մեծփոփանք: Նրա շուրջը կարճ ժամանակում հավաքվում են բազմաթիվ աշակերտներ և նա դասախոսություններով մեկնում է հին կտակարանի Հորի գիրքը, Արիստակեսի և Գեորգի «Խրատ գրչութեան» աշխատությունը և Հովհաննի ավետարանը: Այս մասին խոսում են մի շարք հիշատակագիրներ: Լսենք իրեն՝ Գրիգոր Տաթևացուն.

«Եւ ի թուականութեանս հայոց ՊՄԷ. (1408) ամի,— գրում է նա,— եկեալ մեր յերկիրս Քաջբերունի, և ձմերեալ ի հրեշտակաբնակ վանքս Մեծփոփոյ, ի սպասու դամբարանաց վարժապետացն սրբոց: Եւ ընթերցմամբ հաւաքեցի զդժուարալոյս բանս Յորայ և զմեկնչաց նորա, այլ և սակաւ ինչ լուծումն Առիստակիսի և Գէորգեայ՝ ի խրատս գրչութեան, ընդ նմին և զքաղաածոյ մեկնութեանն Յովհաննու ավետարանչի, և ընծայեցի ի պատիւ սուրբ տեղւոյս ուսումնասէր անձանցս (էջ 86):

Մեծփոփի վանքում նա մնում է լրիվ մի տարի, ապա գալիս են նրա սիրելի աշակերտները, Առաքել Սյունեցու գլխավորությամբ, և գիշերով «գողանում» նրան: Այս դեպքը տեղի է ունենում 1409 թ. հոկտեմբեր կամ նոյեմբեր ամսին:

17. 1444 թ. Նսայի վարդապետի շնորհիւ արեգական և լուսնի տոմարագիտական լուրջ աշխատությունը, որը կարոտ է մասնագիտական ուսումնասիրության:

18. 1443 թ. Թովմա Մեծփեցու «Յիշատակարան» կաթողիկոսական աթոռ Սսից Էջմիածին տեղափոխելու, կաթողիկոսի ձեռնադրության և հիւրակոս Վերապեցու աջակցման մասին (տես Կ. Կոստանյանցի հրատարակությունը, Թիֆլիզ, 1892 թ.):

19. 1446 թվականից քիչ առաջ Թովմա Մեծփեցին ավարտել է նաև իր մեծարժեք «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց» աշխատությունը (Հիշատակարան շուրհի):

20. 1449 թ. Մկրտիչ Նաղաշի Վարդ-հիշատակաբանը, գրված Աստվածատուր վարդապետի կողմից:

Նշված ժամանակաշրջանում գրվել են նաև բազմաթիվ այլ մեծ ու փոքր աստվածաբանական ու մեկնողական աշխատություններ, բանաստեղծություններ, աշխարհիկ թեմաներով տաղեր և այլն:

* Մատենադարան, ձեռագիր № 7823, էջ 42—43 (տես նաև մեր «Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները» հոդվածը, տպագրված՝ Ծրեանի Պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ» XXIII հատորում, 1946, էջ 428):

Շատ շանցած, նույն թվականի դեկտեմբերի 27-ին, նա վախճանվում է Տաթևի վանքում:

Գր. Տաթևացու մահը ողբում են իր բազմաթիվ աշակերտներից ու դասընկերներից շատերը, տեղեկություններ հաղորդելով նաև նրա կյանքի վերջին դրվագների մասին:

Թովմա Մեծոփեցին իր հիշատակարաններից մեկում հայտնում է, որ ինքը 1406 թվականին, 12 ընկերակիցների հետ միասին մեկնել է Տաթև՝ Գր. Տաթևացու համալսարանում սովորելու մտադրությամբ: Ապա նա շարունակում է.

«Եւ կացաք առ ոտս նմա ամս Բ. (2)՝ իմամածութեամբ և սիրով նորին: Եւ յեր[րոր]դ ամին... եկեալ բնակեցաւ յերկիրս Քաշբերունայ, ի սուրբ ուխտս Մեծոփոյ: Եւ ժողովեաց բաղում վարդապետս և կրօնաւորս, աւելի քան զութսոն ոգիս * : Եւ զամ մի լրման դասիւ վարդապետութեան զամենեսեան լուսաւորեաց...: Եւ եկեալ սիրելի աշակերտք նորա՝ գողացան զնա ի գիշերի: Եւ մեք ելեալ գնացաք զկնի նորա՝ հանդերձ վարդապետաւք և եպիսկոպոսաւք և գրոց աշակերտաւք, և հասաք նմա յերկիրն Արայրատեան, լալով, ողբով, արտասուօք, աղիողորմ կսկծանօք, և ոչ կարացաք դարձուցանել զնա: Եւ անդ ետ մեզ հրաման վարդապետութեան: Եւ մինչ դեռ յառազաստի պարէաք և հոգով և մարմնով ուրախ էաք, իսկոյն համբաւ մահու խռովեցոյց զմեզ, զի յետ բաժանելոյն մեր ի նմանէ ԼԶ. (36) օր միայն եկաց ի մարմնի...» (էջ 101):

Գրիգոր Տաթևացու մահվանից հետո նրա և Հովհան Որոտնեցու աշակերտներից շատերը, երկրի զանազան վայրերում փորձեր են կատարում բանալ նոր դպրոցներ, որոնք, սակայն, կարճատև կյանք են ունենում և չեն կատարում այն խոշոր դերը, ինչ տարիներ շարունակ կատարել էր Տաթևի դպրոցը:

Սյունիքի Հերմոնի վանքում դասախոսություններ է կարդում Տաթևացու աշակերտ Հովհաննես Կոլոտիկը: Հերմոնի վանքը Սարգիս Ղրիմեցի գրչի կողմից կոչվում է «վարժապետական աթոռ»: Գրիչն այդտեղ ընդօրինակում է Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Պրապմանց գիրքը», ինչպես ինքն է ասում՝ «առ ոտս մեծ վարժապետին... Յովաննիսի՝ աշակերտին Գրիգորի Հայոց փիլիսոփայի, որ և կրկին ընթերցմամբ լուսաւորեալ առաջնորդեցայ ի նմանէ» (էջ 164):

1421 թվականին Կարապետ Դերշանցին մի «Քարոզգիրք» է ընդօրինակում Հերմոնի վանքում՝ «առ ոտս մեծ րաբունապետին Յովհաննիսի»: Նա խընդրում է հիշել իր քեռորդիներին, որոնք «դասատուն» գնալու համար տվել են նրան մի գրաստ (էջ 258):

1443 թվականին Հովհաննես Կոլոտիկ վարդապետը դեռ կենդանի էր «սականջօք խլացեալ» և «սպիտակ մոբուօք» և «մօտեալ գերեզմանի»** (ուստի՝ խորին ծերություն հասակում) և շարունակում էր մեծ գեր խաղալ հայ եկեղեցու կյանքում:

Նույն ժամանակ Նղվարդ գյուղի վանքում դպրոց էր բացել Գր. Տաթևացու աշակերտներից մեկ ուրիշը՝ Սիմեոն Րաբունին, որը վախճանվեց 1428 թվա-

* Թ. Մեծոփեցու հիշատակած 12 աշակերտներից Սարգիսը, 1409 թ. գրած իր հիշատակարանում, Մեծոփա վանքում Տաթևացու շուրջը խմբված աշակերտների թիվը կրկնակի անգամ ավել է ցույց տալիս. «Եւ են ժողովեալ առ ոտս սորա անձինք 24» (100) աբղայ և Ը. (8) վարդապետ և այլ միակեցուհիք գրում է նա (էջ 93):

** Թ. Մեծոփեցի, «Յիշատակարան», էջ 84:

կանին Կոտայքի Չաքավանքում, որի վանահայրն էր կարգված իր կյանքի վերջին տարիներին:

Սիմեոն Բաբունու գործունեության մասին Եղվարդի վանքում կարևոր տվյալներ է հաղորդում մի գրիչ, Սիմեոնի պատվերով գրված մայր օրինակից, 1444 թվականին, ընդօրինակելով մի Յայամաուրք: Նա խնդրում է հիշել «զարդինական և մեծ վարժապետն Հայոց զՍիմէոն, որ յայնմ ժամանակի (իմա՝ 1410—1420 թթ.) փայլէր ի մէջ եկեղեցւոյ իբրև զարեգակն, և մեծաւ յուսով և եռափափազ սիրով սկսաւ նորոգել և զարդարել զվանորայս Արարատեան նահանգիս...: Նախ բնակեցաւ յաստուածաշէն և ի տիրախնամ գեղն Եղիվարդ, ի փոքր վանո, որ մէջ գեղին, և բազում արդիւնս արարեալ անդ...: Բազում կրօնաւորս և աշակերտեալ մանկունս եկեղեցւոյ ժողովեալ յուսուցանել զհինն և զնոր մատեան աստուածաշունչ զրոց, զնուրբ և զարտաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամս տասն» (էջ 561):

Սիմեոնի ուսուցչական գործունեության մասին խոսում են նաև այլ հիշատակագիրներ (տե՛ս, օրինակ, էջ 143):

Անվանի էր նաև Մեծոփա վանքի դպրոցը, որտեղ դասախոսում էին Թովմա Մեծոփեցին ու որոշ ժամանակ նաև նշանավոր տիեզերագետ Հակոբ Ղրիմեցին: 1416 թվականին Հակոբ Ղրիմեցին, ինչպես ինքն է ասում «զՏումարն դաս ասացի ի հռչակաւոր վանքս Մեծոփու, ի խնդոյ Թումայ րաբունապետին»: Այնուհետև նա շարադրում է իր դասախոսութիւնները տիեզերագիտութիւն մասին, «զի դիւրին լիցի ուսումնասէր մակացու արանց» (էջ 181):

Մեծոփի դպրոցում Թովման «դաս է ասում» (դասախոսութիւններ մեկնաբանում է) կամ այդ նպատակով խմբագրում ու մշակում զանազան մեկնողական աշխատութիւններ, որոնցից են «Մեկնութիւն աստարանին Ղուկասու» և «Խըմբագիր մեկնութիւն չորեքտաւան թղթոցն Պաղոսի» աշխատութիւնները:

ԺՆ. գարի սկզբին, Երզնկայում, շարունակում էր դեռևս իր գործունեութիւնը նշանավոր վարդապետ Գեորգ Երզնկացին (Հակոբ Ղրիմեցու ուսուցիչը):

Գեորգին շատ բարձր է դասում նրան որոշ ժամանակ աշակերտած Հովհաննես Երզնկացի գրիչը, որը 1408 թվականին, լուեալ զհամբաւ համալսարանի տանս Արեւելեան» (այսինքն՝ Տաթևի համալսարանի), թողնում է իր հայրենիքը և դալիս Սյունիք, Գր. Տաթևացու դասախոսութիւնները լսելու համար: Նա ժամանակի երեք նշանավոր վարժապետներին՝ Գր. Տաթևացուն, Գեորգ Երզնկացուն և Հակոբ վարդապետին մեծարում է հավասար շափով, նույնիսկ հայտնում է, որ դժվարանում է «գտանել զկարգ շարագրութեան սոցա, թէ զորս նախադաս գրեցից կամ զորս ըզկնի որոյ, զի զանազան պատուականութիւնս երեւի ի սոսա, յիւրաքանչիւրսն անհամեմատ միմեանց» (էջ 141):

Դպրոցներ էին ստեղծվել նաև հայկական հեռավոր գաղթավայրերում: Ղրիմի դպրոցի ղեկավարն էր Սարգիս վարդապետը, որը Կաֆա (Թեոդոսիա) քաղաքի մոտ գտնվող սուրբ Անտոնի վանքի վանահայրն էր: Իր աշակերտների կողմից նա մեծարվում է «մեծ վարդապետ» և «քաջ հոգևոր» կոչումներով: Ուշագրավ է, որ Սարգիսն իր աշակերտների համար մեկնում էր հատկապես փիլիսոփայական բովանդակությամբ աշխատութիւններ՝ Արիստոտելի ու Պորփյուրի հայերեն թարգմանութիւնները և նրանց մասին Հովհան Որոտնեցու գրած մեկնութիւնները: Այս մասին տվյալ է հաղորդում Սարգսի աշակերտներից Թադեոս Ավրամեցը: Նա հայտնում է. «Յայսմ աւուր (այսինքն՝ 1428 թ. նոյեմբերի 30-ին) սկիզբն արար մեծ վարդապետս և քաջ հոգևորս և արին-

տէր Սարգիս դաս տալ և ուսուցանել (զլուծմունս իմաստասիրական գրոց Յովհաննու Որոտնեցւոյ)... մեզ՝ եղբարցս՝ տէր Թորոսին և տէր Սիմէոնին և ինձ՝ հետնեալ փանաքոյս Թագէտոսի» (էջ 389—390, տե՛ս նաև էջ 394—395)։

Վերոհիշյալ դպրոցներից բացի, Հայաստանի տարբեր վայրերում ստեղծվել էին նաև մի շարք այլ դպրոցներ, որոնցում գասախոսություններ էին կատարում ոչ անվանի կամ նվազ հեղինակություն ունեցող մի շարք վարդապետներ։

14

Վանական ու եկեղեցական կալվածատիրության և տնտեսության մասին ևս ժն. դարի առաջին կեսի հիշատակարանները արժեքավոր ու հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում։

Եկեղեցական կալվածքները, չնայած նույնպես ենթակա էին պետական պաշտոնյաների ու առանձին տիրոջների շարաշահումներին և հարկահանմանը, սակայն, ընդհանուր առմամբ, զերծ էին մնում հափշտակումներից և վայելում էին հարկային որոշ արտոնություն։ Ժողովրդին հպատակության մեջ պահելու գործում հայ եկեղեցու կատարած կարևոր դերը քաջ գիտակցում էին երկրի նվաճողները և երբեմն նույնիսկ նպաստում էին վանքերի ու եկեղեցիների վերանորոգման ու տնտեսապես ապահովման գործին։

Ժն. դարի ամենանշանավոր եկեղեցական գործիչ և մատենագիր Գրիգոր Տաթևացին իր «Քարոզգրքում» Հայաստանի նվաճողներին նմանեցնում է փշերով ամրացված ցանկապատի, որը պատսպարում է ու պաշտպանում այգին, այսինքն՝ քրիստոնեական եկեղեցին։ Նա քարոզում է հնազանդվել երկրի տիրողներին, որովհետև «այժմ քրիստոնեայք ի ներքոյ բռնաւոր իշխանաց խաղաղութեամբ տնին գիրեանց եկեղեցականութիւնն» *։

Թովմա Մեծոփեցին տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ 1402 թվականին, Մեծոփա վանքի վերաշինման ժամանակ, Քաջբերունիքի վրա Թամուրի կողմից իշխան կարգված շեխ Ահմատը՝ «զայր և անձամբ առնոյր ի վերայ անձին իւր զքարինսն, և բերէր դնէր ի հիմն սուրբ եկեղեցւոյն» **։

Վանքերի ու եկեղեցիների արտոնյալ այս վիճակը հաշվի առնելով, հայ աշխարհիկ ֆեոդալներից շատերը դեռևս իրենց ձեռքում գտնվող փոքրաթիվ կալվածքները ապահով տիրելու ակնկալությամբ դրանք «նվիրաբերում էին» զանազան վանական հաստատությունների, նախօրոք դրանց ղեկավար պաշտոններում նշանակելով իրենց մերձավոր ազգակիցներին կամ հլու և հպատակ անձանց։

1410-ական թվականներին Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը գտնվում էր պարոն Սմբատի որդի տեր Ստեփանոսի ձեռքին (մհ. 1422 թ.)։ Ստեփանոսին հաջորդող Շմավոն եպիսկոպոսը, ինչպես և նրա հետագա հաջորդներից շատերը, նույնպես Սյունյաց Օրբելյան իշխանական տան հետ մերձավոր կամ հեռավոր ազգակցական կապեր ունեին։

Ժառանգաբար հաջորդում էին միմյանց նաև Աղթամարի և Գանձասարի կաթողիկոսները, Սանահնի վանահայրերը, ինչպես և Բջնիի ազդեցիկ եպիսկոպոսները, որոնց իրավասության տակ էր գտնվում երկար ժամանակ Արա-

* Գիրք քարոզութեան, որ կոչի ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 452։

** Թ. Մեծոփեցի, էջ 58։

րատյան նահանգը, և բազմաթիվ այլ եպիսկոպոսական աթոռների ու վանական խոշոր հաստատությունների առաջնորդներ:

Որոշ վանքերի նույնիսկ հաջողվում էր մեծացնել իրենց կալվածքները՝ ինչպես նվիրաբերությունների ու գնումների, այնպես էլ գյուղական համայնքներին պատկանող վարելահողերի ու արոտավայրերի սեփականման ճանապարհով:

Ռշտունյաց գավառում գտնվող սուրբ Վարդանի վանքի առաջնորդ Թումայի ջանքերով Կարա-Յուսուֆի տիրապետության տարիներին (1407—1420) վանքը վերաշինվում է «ի հիմանց», և Վանի ու Ոստանի ամիրների՝ ամիր Եղգինի և Մելիք-Մահմադի օժանդակությամբ վանքը ձեռք է բերում մի շարք նոր կալվածքներ: Այդ մասին Թովմա Մինասենցը հայտնում է հետևյալը.

«Կըտըրվաւ և նոյն Թումայ վանից հաւր ձեռօքն Նաշթադընի վէցբու հողն արտ, ամիրաց մըլքաթղթովն և նըշանովն՝ սուրբ Վարդանայ մուլք գընվաւ և (մի բառի տեղ դատարկ) էգին, և Կաթողիկոսենց արտերն, և Պէշգէնի դրախտն՝ սուրբ Վարդանայ վանիցն մուլք, շինեցաւ և ձիթահանքն սուրբ Վարդանայ, ի Գաւաշ գեաւդս և այլն (էշ 565):

Նույնպիսի տվյալներ իր մի այլ հիշատակարանում հաղորդում է Թ. Մինասենցը նաև Ռշտունիքի սուրբ Հակոբի վանքի մասին:

Ստեփաննոս Փիր վարդապետի առաջնորդության ժամանակ (1412) վերաշինվում է վանքը, «յաջողութեամբ աստուծոյ ժողովին ի տեղիս և այլ կրօնաւոր և աշխարհականք՝ գործաւոր վանացս», — գրում է նա:

Վանքի վանահայր Սիմեոն վարդապետը զանազան ճանապարհներով ձեռք է ձգում նոր կալվածքներ: «Սա ստացաւ, — գրում է Թ. Մինասենցը, — և բազում մուլք և արտորայք, այգի և ծառատունկք վանիցս, զոր ինքեամբ գնեաց՝ տրօք քրիստոնէից, և զոր յորդորեալ զքրիստոնեայս՝ զքահանայս և զաշխարհականս, ետ գնել նոցա ի հալալ արդեանց իւրեանց մուլք և անդաստան վանիցս» (էշ 581):

Կալվածքների բնույթի ու չափի մասին մոտավոր պատկերացում կազմելու համար ավելորդ չի լինի մեջ բերել նաև հիշատակարանի այն հատվածը, որտեղ թվարկվում են նոր ձեռք բերված կալվածքները:

«Եւ արդ, այսոքիկ են նոր տուած և արծաթագին մուլք վանացս: Զինչ որ բնական մուլք է վանացս՝ թէ կաղամախի պրակն, և թէ արտ, և թէ ափն, որքան և է ի յԸնծափու դաշտս՝ յայտնի է ամենեցուն, և երկու արտ ի Շատուան, և ծառ ի Գանձակ, և երկու արտ ի Դեզձիսն, և հինգ արտ և Սաղաթիէլ երիցանց այգւոյ կէսն ի Մոխրաբերդ, և Օմար Շամշանի բաժին հողն, ԺԳ. (13) արտ, և խոտոնցն, և փագախն, և կալն, և Մանդուկանց Ամիրպէկի այգին՝ ծառերովն՝ ի Մոխրաբերդն...: Եւ երկու արտ ի Նարեկ, և մէկ՝ ի Բախվանց» (էշ 582):

Ուրեմն վանքը տարբեր ճանապարհներով իր ունեցած կալվածքներին ավելացրել է 26 արտ, մեկ և կես այգի, մեկ ծառաստան, խոտհոնձ, փարախ, կալ և այլն:

Զեռքի տակ ունենք նաև Խառաքաստի վանքի կալվածքները նշող փաստաթուղթ՝ գրված Կարա-Յուսուֆի տիրապետության տարիներին: Պարզվում է, որ

վանքը 1410-ական թվականներին ունեւ 19 արտ, 70 մոթ ջրովի հող, 20 մոթ անջրտի հող, երեք ջրաղաց և մի այգի*:

Վանքերն ու առանձին բարձրաստիճան հոգևորականներ զբաղվում էին նաև վաշխառուական գործարքներով: Աղվանից կաթողիկոս Մատթեոսը, օրինակ, հայտնում է 1434 թվականին, որ ինքը Առաքելի որդի Հովհաննես երեցին պարտք է տված եղել «ՁՌ. (6000) դեկան ստակ ու Ի. (20) թաղար ցորեն՝ զապալու չափովն»: Պարտապանը մահանում է և պարտքի դիմաց ընտանիքը ոչինչ չի ունենում վճարելու, բացի մեկ ձիուց, թամբից և մեկ ավետարանից: «Տանուտէրք և ք[ահանայք],— հայտնում է կաթողիկոսը,— մէջ ընկան, աւետարանս ու Ա. ձի, Ա. թ[ամբ] բերին, թէ իրքմին շունին, երես դրին, թէ ||| խեղջ են, ես այլ խղացի, ձին ու թամբն յետ տվի, զաւետարանն առի» (էջ 439): Հետագայում նա այդ ավետարանը վաճառում է 1200 դահեկանով:

Քրիստոսաստուր Կաֆայեցու մի ընդարձակ հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Ղրիմի հայ վանքերի եկամտի կարևոր աղբյուրներից են եղել նաև բանկերում դրված տոկոսաբեր դրամագլուխները: Հիշատակագիրը 1431 թվականին հայտնում է, որ Կաֆա քաղաքի մերձակայքում գտնվող սուրբ Անտոնի վանքին, միաբաններից Նսայի կրոնավորի մայրը նվիրաբերել է «Ծ. (100) սոմ ի պանքն եղեալ, անդրդուէլի, մնալով անդ ի կումինին գլուխքն, որ է Ծ. (100) սոմ, և մուտքն նորին յամենայն ամի ուտէ վանքս՝ Ռն. (1400) սպ[իտակ]» (էջ 414):

Բանկային նման գործարքների բուն Հայաստանում կատարված լինելու մասին այս ժամանակաշրջանի հիշատակարաններում և այլ կարգի սկզբնաղբյուրներում վկայություններ չեն պահպանվել:

Հրատարակվող հիշատակարաններում կան մի շարք տեղեկություններ վանքերում աշխատող հոգևոր և աշխարհիկ պաշտոնյաների և «վանաց գործաւորների» մասին: 1425 թվականին Բերկրիի Հուսիկան որդու վանքում կային 48 միաբաններ ու գործավորներ (էջ 339): 1420 թվականին հիշատակվում են այդ վանքի գործավորներից՝ Գորգի տնտեսը, Մկրտիչ մաճակալը, Մեծատուր հովիվը (էջ 242): 1425 թվականին Ագուլյաց վանքի միաբան Մկրտչի պարտականությունն է եղել «զարդինս հասարակաց» ժողովել շտեմարաններում, իսկ տնտես Ֆարուխը «սպասատրել» է միաբաններին (էջ 337):

Կարելի է ենթադրել, որ վանքի «գործաւորների» վիճակումն էին գտնվում նաև գրիչները: Նրանք, անշուշտ, գերազանցապես, իրենք էին գործարքի մեջ մտնում և պայմանավորվում ձեռագրի պատվիրատուի հետ, որոշում էին ընդօրինակության վարձը և այլն: Սակայն կան տվյալներ, որոնք խոսում են այն մասին, որ գրչի աշխատավարձի մի մասը պատկանում էր վանահորը, եպիսկոպոսին կամ այն անձնավորությանը, որի հրամանի տակ էր աշխատում տվյալ գրիչը: Այս տեսակետից որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հովհաննես գրչի կողմից 1407 թվականին ընդօրինակված յայտմաւորքի Գ. հիշատակագրությունը (տե՛ս էջ 71):

Բարձրաստիճան հոգևորականները՝ եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները, աշխարհիկ ֆեոդալների նման ունեցել են ճորտեր ու ծառաներ, որոնք սպասավորել են նրանց, կատարել զանազան հանձնարարություններ, երբեմն, նույնիսկ, հանդես են եկել որպես զինված շոկատներ՝ բռնի ուժով ի կատար

* Տե՛ս Ղ. Փ ի ը զ ա լ ե մ յ ա ն, «Նօտաբք Հայոց», էջ 31—32.

ածելու համար իրենց եկեղեցական ֆեոդալի այս կամ այն հրամանն ու կարգադրութիւնը:

Մկրտիչ Նաղաշի զորեղ ծառաները երբեմն հարձակւել են թշնամի բանակների փոքր զորամիավորումների վրա և ազատագրել գերիներին: Այս մասին որոշակի տվյալ կա Նաղաշի Վարք-հիշատակարանում: «Առաքէր (Մկրտիչն) ի ծառայից իրոց արս զօրեղս և սրտապինդս, և խլէին զգերիս յանաւրինաց ե բերէին ի նորաշէն վանս իւր ապաստանի»,—գրւած է այնտեղ (էջ 626):

Նման մի վկայութիւն էլ պահպանւած է Տաթևի եպիսկոպոս Ստեփանոսի Վարքի մեջ: Սրա եպիսկոպոսութեան տարիներին Տաթևի միաբաններից մեկը սիրահարվում է մի աղջկա, փախչում է վանքից ու հեռավոր մի գյուղում ամուսնանում նրա հետ: «Իսկ ազատորդին տէր Ստեփաննոս,— կարդում ենք վարքաբանական այդ գրւածքում,— քանզի ունէր բազում ճորտս այլազգիս, հեծեալ նոքօք ի ձի, և գնացեալ ի դեօղն յայն, քարշեաց զաբեղայն և զաղշիկն բռնութեամբ...» և այլն*:

Հիշատակարաններում կան նաև կարևոր տվյալներ վանականների և ընդհանրապես հոգևորականութեան ընկած բարքերի՝ անբարոյականութեան ու շվայտութեան մասին:

1444 թվականին Այրիվանքում ընդօրինակւած Յայամաւորքի անժանոթ գրիչը հայտնում է, որ «շատ անկարգութիւն և անօրէնութիւն մտեալ է յեկեղեցի»: «Քահանայք զանազան զգեստութեան և զօտեւորեալ իբր այլազգի, և արեղայք թողեալ զվանս և զանապատս և զամենայն հոգևոր ուսմունս՝ ի գիւղս բնակէին» (էջ 561): Վանականներից շատերը իրենց հարկի տակ պահում էին կանանց՝ սանամայրերի, քույրերի և մորաքույրերի կեղծ անվան տակ: Սիմեոն րաբունապետը (մ.հ. 1428 թ.), ստանձնելով Ձազավանքի վանահայրութիւնը, ձգտում է սանձահարել անբարոյական հոգևորականներին: Նույն գրիչը հայտնում է, որ նա «զվանքն պարըսպեաց և ամրացոյց, և որոշեաց ի յաշխարհականացն, զի արեղայ ի շուրշ պատի կողմն բնակեսցէ, և սանամայր մի արասցէ և քոյրաքոյր և մայրաքոյր. և ամառն և ձմեռն ի մի վայր ժողովին ի քնոյ ժամն» և այլն (էջ 562):

15

Հրատարակվող հիշատակարաններում կան նաև որոշ տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս, թե տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի տարբեր մասերում շարունակում էին գոյութիւն ունենալ ու իշխել իրենց փոքրաթիվ կալվածքների վրա հայ ֆեոդալական քայքայւած տների որոշ ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև նորեկ մեծատուններ ու կալվածատերեր: Նրանք, հոգևորականութեան հետ միասին, դաշնակցում էին երկրի տերերի հետ հայ աշխատավոր ժողովրդին շահագործելու գործում:

Այդույնպեւ Օրբելյան իշխաններից Սմբատի, նրա որդի Բեշքենի, թոռ Ռուստամի, Ստեփանոս և Շմավոն եպիսկոպոսների մասին եղած տվյալների հետ արդեն մասամբ առիթ ունեցանք ծանոթանալու: Սրանք իրենց «զաւասկօք, զօրօք և ամենայն հնազանդելովք» հիշատակվում են Սյունիքի տարբեր վայրերում և

* Հ. Մ ան ա ն գ յ ա ն, Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակութիւն, Վաղարշապատ, 1903, էջ 313:

Հոռիում գրված մի քանի հիշատակարանների մեջ (տե՛ս էջ 4, 77, 133, 194, 258, 292, 382 և 392):

Հատկապես ուշագրավ է 392 էջի (№ 418) հիշատակարանը, որտեղ, որպես վկաներ նախկինում Սյունավանքին պատկանած մի ավետարանի հետ վերադարձման, ստորագրում են Սմբատի որդի Բեշքեն իշխանի ազատներից մի քանիսը՝ Լեշի որդի Դիլանճին, Էլեքսանի որդի Պաշարաթը (հավանաբար եղել է Լոր գյուղի տերը) և Դավաքար գյուղի տեր՝ Սեթիկի որդի Ավագը:

Թովմա Սյունեցի գրիչը 1411 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում նշում է Մար գավառի իր ժամանակի Դոփյան իշխաններին՝ «պարոն Վահրսմայ, պարոն Տուսունին, պարոն Շրուանին, պարոն Սատոին, պարոն Պոօշին, պարոն Գրիգորին», ինչպես նաև այդ նահանգի հանգուցյալ իշխաններին, որոնք են՝ Դոփի որդի Հասանը, նրա ամուսին Խոնձան, սրանց զավակներ ու շատավիղներ պարոն Գրիգորը, Սարգիսը, Շանշան (Շահնշահ), Զհանշան, Աղբուղան, Շրվանը, և «թագազարմ իշխան» Սադունը (էջ 122):

Սյունյաց Օրբելյանների և Խաչենի իշխանական տների մասին հատկապես կարևոր են Մատթեոս Մոնոզոնի հաղորդած տեղեկությունները՝ 1417 թվականին Գանձասարում ընդօրինակած ժողովածուի հիշատակարանում: Նա գրում է.

«... Այն, որ կայր մնացեալ շառափղ տանն Բիւրթելեանց՝ գնաց փախըստական ի տունն Վրաց, որոյ անուն Սրմբատ կոչիւր, և անդ ի յօտարութեանն վախճանեցաւ: Եւ մնացեալ Բ. որդիք իւր (նկատի ունի Բուրթելին ու Ստեփանոսին) եկին ի հայրենիս իւրեանց, և ոչ են տեարք իշխանութեանն իւրենաց, ալ ընդ ձեռամբ անօրինաց: Իսկ տանս Խաչենոյ բարեպաշտ ոմն կայր՝ Զազայ անուն, այն փոխեցաւ յաստեացս, և մնացեալքն յազգէ սորին՝ Զալալն և որդիք նորին, և որդիք Զազային՝ Արղութէն և Զալալադաւէն, և եղբարք նորին Էլէգոմն և Էլէգանն՝ են ի ներքոյ ձեռին անօրինաց. և այսպէս պակասեալ է իշխանութիւն տանս Հայկազեան» (էջ 194):

ԺԵ. դարի առաջին կեսին հայկական կիսանկախ իշխանություն է գոյություն ունեցել նաև Համշենում: Այդ իշխանության մասին մեր պատմագրության մեջ ոչինչ չի ասված: Հրատարակվող հիշատակարաններից երկուսը, և նրանց լույսի տակ Ռույ Գոնցալեսը դի Կլավիխոյի ուղեգրական հուշերի մի հատվածը (որը նոր իմաստ է ստանում)՝ հնարավորություն են ընձեռում որոշ խոսք ասելու հայկական այդ իշխանության մասին:

Համշենի առաջին մեզ հայտնի իշխանը եղել է պարոնաց պարոն Առաքելը՝ Կլավիխոն, որ Լանկ-Փամուրի ռեզիդենցիայից Իսպանիա վերադառնալու իր ճանապարհին 1406 թ. սեպտեմբերի 13—15-ին անցել է այս իշխանության միջով, այն անվանում է Արրաքիել (Arraquel): Հայտնում է նաև, որ երկրի անունով «Արրաքիել» էր կոչվում նաև երկրի տերը*: Կլավիխոյի ճանապարհորդությունից քիչ առաջ այդ իշխանությունը գրավվել էր Սպերի ամիրի կողմից: Վերջինս, ինչպես հաղորդում է Կլավիխոն, բանտարկելով Առաքելին, ամի իսլամ կառավարիչ նշանակեց նրա տեղ՝ կառավարելու համար Արրաքիելի

* Նա, անշուշտ, սխալվում է. ինչպես հայտնի է «Արրաքիել» երկրանուն տեղական ոչ մի աղբյուր չի նշում: Ակնհայտ է, որ Առաքել իշխանի անունով ժամանակակիցների կողմից Համշենը կոչվել է «Առաքելի երկիր»:

հողերը, բայց միաժամանակ մի քրիստոնյա փոխկառավարիչ նշանակեց նրա օգնականը»:

Հետ երևույթին, այդ դրուժյունը երկար չի շարունակվում և Առաքելին (դժվար է ասել երբ) հաջողվում է կրկին տեր դառնալ իր երկրին: Համենայն դեպս պարզ ու որոշակի տվյալ ունենք այն մասին, որ 1422 թվականին «պարտնաց պարոն Առաքելը» կրկին իր երկրի տերն է, և նրա խնդրով Համշենում ընդօրինակվել է Գր. Տաթևացու Քարոզգրքի մի ձեռագիր (տե՛ս էջ 515, առաջին ծանոթագրություն):

1425 թվականին որպես Համշենի իշխան հիշատակվում է արդեն պարոնաց պարոն Դավիթը, ամենայն հավանականությամբ՝ Առաքելի որդին (էջ 344): Այս Դավթի իշխանությունը շարունակվել է երկար տարիներ: 1440 թվականին Համշենի խոժեղ վանքում Աստվածատուր գրչի կողմից ընդօրինակված Մաշտոցի հիշատակարանում նույն այդ պարոն Դավիթը, իր դեռաբույս զավակի՝ պարոն Վարդի հետ միասին, դարձյալ հիշվում է որպես Համշենի իշխան (էջ 510):

Համշենի ճանապարհների, լանդշաֆտի ու ժողովրդի բարքի մասին կարեվոր են Կլավիխոյի ուղեգրության հետևյալ տողերը. «Այս Արրաքիելի բոլոր երկրամասը շատ լեռնոտ է, նեղ արահետներով, որ կիրճերից է անցնում, և սրանք այնքան ժայռոտ և զառիվեր են, որ բեռնակիր ձիեր չեն կարող առաջ երթալ: Մի կարդ տեղերում նրանք ստիպված են եղել փայտյա կամուրջներ շինել ժայռից ժայռ՝ անցնելու համար լեռների կատարները: Բեռնակիր կենդանիները անպետք են այստեղ, բայց բեռնակիր մարդիկ կրում են բեռներն իրենց ուսերի վրա: Շատ քիչ հացահատիկ է աճում այդ շրջանում» և այլն: Այնուհետև Կլավիխոն հայտնում է, որ շրջանի բնակիչները, շնայած հայ են և քրիստոնյա, բայց ավազակաբար են վարվում ճամբորդների նկատմամբ: Այսպես գրելու առիթը, անշուշտ, եղել է այն, որ համշենցիները ստիպել են Կլավիխոյին և նրա ուղեկիցներին վճարել ապրանքների համար բարձր մաքս. «Ազատ անցնելու համար,— գրում է Կլավիխոն,— նրանք մեզ ստիպեցին ապրանքներից ուղեբաժ տալ, անցքի արտոնության համար»*:

Համշենի կիսանկախ իշխանության պատմության համար մեծ կարևորություն ունեցող փաստաթուղթ է Նրուսադեմի Մատենադարանի № 1617 ձեռագրի մեջ ընդօրինակված գրությունը, որը հասցեագրված է պարոն Դավթին: Այնտեղ ասված է.

«... Պարոն Դավթ, յառաջն դուն զայս ուխտէ աստուծոյ, որ ճամփորթի] համար լաւ լինաս ու զճամփորթի ապրանքն հանց պահես՝ որպէս զաստուծոյ տված հոգիդ, ով որ լինա՝ թէ քրիստոնեա և թէ այլազբ, ատ քեզ ավանդ: Եւ զինչ քեզ ես Շամշադինս ավանդ դնեմ՝ զայն առնուս, այլ աւելի տամահութիւն չլինայ: Վրայ այս բանիս գրէ մօտ ի Սպերու տէրն, որ բեռն բեռ բռնէ, թամպալիթ՝ թամպալիթ, իլուման՝ իլումայ, խուրճին՝ խուրճի, պողչան՝ պողչայ. և բեռին տալիքն ընդ սաղաթ ընդ ամեն խարճ, մինչև Բասենու սինօսն՝ զան որ պիտ առնուն՝ զան յիստակ գրեն, որ [թա]մահ և ստութիւն չլինայ ի մէշն» (էջ 345*):

Այս գրության հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, քուրդ ամիր Շամս-ադ-դին Ռոժիկն է, որը Կարա-Յուսուֆից ստացել էր Խլաթի, Մուշի, Բաղեշի և Խնուսի շրջանները:

Դավիթը, որն ընդունել էր Իսքանդարի հպատակությունը (1425 թ. հի-

* Ուղեգրություններ, հատ. Ա, ԺԴ—ԺԶ դար, Նրևան, 1932, էջ 142:

** Ուղեգրություններ, Ա, էջ 143:

շատակարանի մեջ որպես թագավոր նշված է Իսթանդարի անունը), ըստ հրե-
վույթին, կախման մեջ էր Շամս-ադ-դինից: Վերջինս այս գրությամբ ձգտել է
կարգավորել Համշենի մաքսատների գործունեությունը և ապօրինի գանձու-
մների առաջն առնել, որոնցից, ինչպես տեսանք, դժգոհում է իր «Ուղեգրության»
մեջ նաև Կլավիխոն: Դավիթը Շամս-ադ-դինի պատվերը կատարելու համար,
ինչպես ասված է գրության մեջ, պետք է կարգադրություն աներ Սպերի տի-
րոջը: Այստեղից էլ կարելի է ենթադրել, որ Դավթի ժամանակ Սպերի իշխա-
նությունը ենթարկվում էր Համշենին: Գրության մեջ առաջարկվում է նաև «յի-
տակ գրել» առևտրականների բեռներից պահանջվող մաքսի չափը՝ «մինչև
Բասենու սինոն», թերևս պետք է ենթադրել, որ Դավթի իշխանության սահ-
մանը հասնում էր մինչև Բասեն:

Դժբախտաբար մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը հնարավորություն չեն
տալիս ավելի բան ասելու Համշենի հայկական այս կիսանկախ իշխանության
մասին, որոշելու նրա սկզբնավորման ու վախճանի տարեթվերը և այլ անհրա-
ժեշտ մանրամասնություններ:

Մի քանի հիշատակարաններ տվյալներ են պարունակում նաև Հայաս-
տանի այլ վայրերում ծվարած մանր ֆեոդալների ու կալվածատերերի մասին:

1424 թվականին Սանահնում գրված մի հիշատակարանի մեջ նշվում է
«Ճիռն ալահնութեան իշխանն իշխանաց պարոն Չալապին» (էջ 316): Մի այլ
հիշատակարանից, գրված Տփղիսում, հայտնի է դառնում, որ Չալապին պարոն
Փաշի որդին է և, իր եղբայր Հովհաննես արքեպիսկոպոսի հետ միասին, վախ-
ճանվել է 1432 թվականին (էջ 420): Այս Հովհաննես արքեպիսկոպոսը՝ Ոսկե-
փոր մականունով, մեզ հայտնի է նաև այլ հիշատակարաններից. նա ամենու-
րեք կոչվում է «եպիսկոպոս Անտոյ», նրան 1426 թվականին հանդիպում ենք
Թմոք (Թմկաբերդ) «անառիկ դղյակում» (էջ 354, 534—535 և այլն): Այս
տվյալներն ի մի բերելով հնարավոր է եզրակացնել, որ իշխանաց իշխան Չա-
լապին Անիից Վրաստան տեղափոխված իշխանական տներից մեկի վերջին
շառավիղներից է:

1432 թվականին հիշվում է որպես Բջնի քաղաքի ճախարար, վերակացու
և առաջնորդ ոմն Մատուր (էջ 421):

Ոհաննես Թմոքվեցու կողմից Արագածոտն գավառի Սերկելի գյուղում 1442
թվականին շարադրված հիշատակարանից տեղեկություններ ենք ստանում այդ
գյուղի հայ տերերի՝ պարոններ Ալիբեկի, Շալուեի, Վալ[ուտի], Քրդի և Սարգսի
մասին: Գրիչը հատկապես մանրամասն տվյալներ է հաղորդում պարոն Շա-
լուեի (իր ընդօրինակած ձեռագրի պատվիրատուի) մասին և դրվատում է նրան
հետևյալ խոսքերով. «Այր հսկայազար ի մրցմունս պատերազմաց, դիցազ-
նական ի յազատաց և պայազատ ի յիշխանաց, ի յազանց և ի տոհմէ ասքա-
նազեան սեռից պարոն Շալուէ, որդի մեծի իշխանին աստուածասէր պարոն
Սարգսին, և թոռն պարոն Բուղլախին»: Հիշատակվում են նաև նրա երկու կա-
նայք (երկուսն էլ կենդանի), եղբայրները՝ պարոն Գրիգոր և պարոն Փանուել,
երիտասարդ որդին՝ պարոն Դավիթ և ուրիշները (էջ 533):

1443 թվականին հիշվում է ոմն իշխան որդի Ջաշուտի (էջ 549): 1444 թվա-
կանին որպես Նղվարդի տեր հիշատակվում է «մեծազգի և փառաւոր... ազա-
տածին» Ազիզպեկը՝ իր Ավագ և Զաքարիա որդիների հետ միասին (էջ 561)
և այլն:

Մեջբերված տվյալները ուշագրավ են այն տեսակետից, որ որոշ լույս են

սփռում հայ ֆեոդալական տների հողազրկման երկարատև պրոցեսի վրա, և ցույց են տալիս, թե ինչպես հայ ֆեոդալական դասակարգը, գործակցելով երկրի նվաճողներին, նոր պայմաններում ևս շարունակում էր պահպանել իր նախկին տիրույթների մի մասը և ջահագործել հայ աշխատավոր ժողովրդին:

16

Հրատարակվող հիշատակարանների մեջ քաղաքների և արհեստների մասին տվյալներն աննշան են: Եվ դա բոլորովին էլ անսպասելի չէ: Մոնղոլական աշխարհավեր արշավանքներից հետո, հայկական քաղաքները մտան քայքայման և հետադիմության շարունակ է՝ ավելի խորացող ընթացքի մեջ: Զարգացած արհեստագործությունը քայքայվեց: Միջազգային տարանցիկ ծառերի մեջ ներգրավված մի շարք նշանավոր քաղաքներ, որոնցից էին Անին, Կարսը, Խլաթը, Կարինը և այլն, կամ աստիճանաբար անմարդաբնակ դարձան, կամ էլ շարունակում էին քարշ տալ իրենց կիսակենդան գոյությունը, սոսկ որպես աղմիխստրատիվ կենտրոններ:

Այնուամենայնիվ, սխալ կլիներ կարծել, թե մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում քաղաքային կյանքը և արհեստագործությունը Հայաստանում խափանվել էր ամբողջովին և ամենուրեք:

Հրատարակվող հիշատակարանների տվյալներով պարզվում է, որ ԺԾ. դարի առաջին հիսնամյակում Հայաստանում նշանավոր քաղաքներ էին Ոստահը, Վանը, Մուշը, Խիզանը, Արճնշը, Էրզրումը, Բաղնիշը, Կարսը, Երզնկան և մի շարք այլ քաղաքներ ու գյուղաքաղաքներ:

Ուշագրավ է նաև, որ հենց այս ժամանակաշրջանում է բարձրանում Երեւանի նշանակությունը, որպես Արարատյան նահանգի աղմիխստրատիվ կենտրոն: 1405 թվականին ումն ստացող Հակոբ մի ավետարան է նվիրում «Երևանոյ հրաշայի և յորդոր» ժամատեղերին, բայց դեռևս շարունակում է Երեւանը, ըստ երևութի, հին տրադիցիայով՝ կոչել գյուղաքաղաք (էջ 50):

Շատ շանցած, սակայն, Երևանն արդեն «մայրաքաղաք» է կոչվում և սկսում է որոշակի գեր կատարել Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական կյանքում: 1410 թվականին արդեն Երևանում կային անվանի գրիչներ, որոնց Թովմա Մեծոփեցին ընդօրինակել է տալիս Գր. Տաթևացու Քարոզգիրքը (Դի Գալառիս Այրարատեան, յանապատիս Երևանոյ, առ դրան սուրբ տաճարիս Անտնիայ առաքելոյ, էջ 106):

Զգալի թվով հայ առևտրականներ և արհեստավորներ կային նաև Տփղիսում, Թավրիզում, Տրապիզոնում, Սամսոնում, Ամիթում, Սեբաստիայում և բազմաթիվ այլ մերձավոր ու հեռավոր քաղաքներում, որոնք այս կամ այն չափով պահպանել էին իրենց նշանակությունը, որպես արհեստագործության կենտրոններ, և շարունակում էին որոշ դեր կատարել միջազգային տարանցիկ առևտրի մեջ:

Մկրտիչ Նաղաշի Վարք-հիշատակարանի մեջ կա ուշագրավ վկայություն Ամիթի հայկական գաղութի կյանքում արհեստավորների կատարած մեծ դերի մասին: Ամիթի կաթողիկոս Եկեղեցու վերաշինության (1447) հանգամանքները նկարագրելիս, Նաղաշի Վարքի հեղինակ Աստվածատուր վարդապետը հայտնում է, որ այդ գործում Մկրտիչ Նաղաշին մեծ օգնություն էին ցույց տալիս «տանուտեարքն քրիստոնէից»: Այդ տանուտեարքների շարքում նա նշում է

Շահրման Թիլկուրանցուն, Սադադա ոսկերչին, «որ էր երեսփոխան և հրամանատար», Ալեքսիանոս ոսկերչին, Յերկեն Դանիելին, Աբրահամին և Սիմեոն դարբնին։ Սրանք ձինքեանք տալին ինչս բազումս և կերակուրս, և զամենեանս յորդորէին ի գործառութիւն սուրբ Կաթողիկէին» (էջ 629)։

Ոսկերիչ արհեստավորներ հիշատակւում են նաև մի շարք այլ վայրերում. այսպէս, օրինակ, 1425 թվականին Նրզնկայում հիշատակւում է ստացողի եղբայր Հովհաննես ոսկերիչը (էջ 344), 1440 թվականին Ոստանում՝ ոսկերիչ Քրիստոսատուրը (էջ 510), 1449 թվականին Աղթամարում մի ձեռագիր է ստանում Հովհաննես ոսկերիչը (էջ 634)։ Ուսումն անունով մի տակագործ 1419 թ. ձեռք է բերում մի ձեռագիր ավետարան (էջ 237) և այլն։

Բացի ոսկերիչներից, քաղաքներում հիշատակւում են նաև հետևյալ արհեստավորները՝ Սարգիս ներկարարը (էջ 136) և Խնդուրեկ դերձակը (էջ 167)՝ Ոստանում, Պապուհեր դարբինը՝ Վան քաղաքում (էջ 569), Կարապետ պղնձագործը՝ Բաղեշում (էջ 592) և ուրիշները։

Ավելի հետաքրքիր են գյուղերում բնակվող և աշխատող արհեստավորների մասին եղած տվյալները։ Այդպիսիներից, այլևայլ առիթներով, հիշատակւում են՝ կոշկակար Թովման՝ Տշող գյուղում (էջ 204), հյուաներ Հովհաննեսը՝ Ագեթ գյուղում (էջ 249) և Պետրոսը՝ Նարեկ գյուղում (էջ 510), ութա Ամիր-Սարգիսը և Նրա որդի ութա էվատշահը (մասնագիտության մասին տվյալ չկա)՝ Վառնիշատ գյուղում (էջ 355), բրուտ Պետրոսը՝ Մոկքի Սուրբկանց գյուղում (էջ 434), դերձակ Գորդասալը՝ Սերկելի գյուղում (էջ 536) և այլն։

1440 թվականին մի ձեռագիր Յայսմաուրքի նվիրաբերության ակտի տակ, որպես վկա, ստորագրում է նաև ոմն քարխանաճի (արհեստանոցի տեր) Առաքելի որդի Ավտուլ (էջ 512)։

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ աշխատանքի գործիքների, հագուստի, կոշիկի, կահկարասու և այլ արհեստագործական արտադրանքների համար գյուղացիները ամեն անգամ հարկ չունեին քաղաք մեկնելու. մեծ գյուղերում՝ կալին հյուաներ, բրուտներ, կոշկակարներ, դերձակներ, անշուշտ, նաև դարբիններ և այլ արհեստավորներ։

Հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս մասամբ պարզելու նաև պատվիրատուի և արհեստավորի հարաբերությունների հետ կապված որոշ հարցեր։ Արհեստավորները, ամենայն հավանականությամբ, աշխատել են և՛ իրենց սեփական նյութով, և՛ պատվիրատուի նյութով, նայած հանգամանքներին ու պայմանավորվածությանը։

1427 թվականին ոմն Սարգիս եպիսկոպոս, ցանկանում է ձեռագիր գրել տալ, և հայտնում է, որ «զթուղթն ու զամէն նիւթ» տվել է ինքը, բայց ինչ-ինչ պատճառներով գրիչը չի համաձայնվել կատարել նրա պատվերը (էջ 363)։

Նույն այդ թվականին, մի այլ պատվիրատու, ոմն Աբրահամ, Գրիգոր Արծկեցի գրչին վճարում է նաև ընդօրինակվող ավետարանի թղթի գինը՝ «Խ. (40) դրամ» (էջ 366)։ Այս անգամ արդեն պարզ է, որ արհեստավորը՝ տվյալ դեպքում գրիչը՝ աշխատել է իր սեփական նյութով։

Ըստ պայմանավորվածության, տարբեր են եղել նաև աշխատավարձի ձևերը։ Հովհաննես Ապարսնեցի գրիչը, 1401 թվականին, ընդօրինակության վարձը ստացել է զուտ դրամով՝ 2000 դահեկան. «Եւ առի,—գրում է նա,—շուրբա՛նա գրոցս ԲՌ. (2000) դահեկան, որ առնէ կէսն Ռ. (1000) դահեկան՝ թանկա Թաբրեզի» (էջ 15)։

Մեզ ծանոթ Հովհաննես Խիզանցի գրիչը՝ ընդօրինակության համար աշխատավարձ ստացել է խառն ձևով՝ և՛ դրամով (մեծ մասը), և՛ բնամթերքով: Նա անձնապես ստացել է ընդամենը 2150 դրամ, 6 կապիճ հաց, 1 լիտր յուղ և 2 լիտր մեղր (էջ 71): Չպետք է կասկածել, որ որոշ դեպքերում գրիչը ընդօրինակության վարձն ամբողջովին կարող էր վերցնել բնամթերքով:

Հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս պարզելու նաև ժՆ. դարի առաջին հիսնամյակի շուկայական մոտավոր գները որոշ ապրանքների նկատմամբ: Իհարկե, տվյալներն այնքան պատահական են, և վերաբերում են տարբեր վայրերի ու տարեթվերի, որ դրանց հիման վրա տնտեսագիտական հարցեր առաջ քաշել ու լուծել գրեթե անհնար է: Անուամենայնիվ, ավելի ստույգ տվյալների բացակայության պայմաններում, անշուշտ, դրանք ևս արժանի են ուշադրության:

Մենք արդեն տեսանք, որ շուրջ 310 թերթից բաղկացած ավետարանի գրության համար անհրաժեշտ թղթի դիմաց 1427 թվականին պատվիրատու Արահամը վճարել է 40 դրամ (էջ 366):

Այլ առիթով նշել ենք նաև, որ 1407 թվականին 6 կապիճ ցորենի արժեքը Հովհաննես Խիզանցի գրիչը հաշվում է 200 դրամ, այլ խոսքով՝ մի կապիճ ցորենի արժեքը եղել է մոտավորապես 33 դրամ: Հացի գինը, բնականաբար, հսկայական տատանումներ է տվել քաղաքական խառն իրադարձությունների՝ պատերազմների ու ասպատակությունների ժամանակ, ինչպես նաև սովի, մորեխի և բնական այլ աղետների հետևանքով:

Նույն Խիզանում, վերոհիշյալ տվյալից ընդամենը վեց տարի առաջ, մեկ կապիճ հացը վաճառվել է 200 դրամով (վեց անգամ թանկ 1407 թվականի գնից), որովհետև, ինչպես հաղորդում է Ջաքարիա գրիչը՝ «եկն մարախ և եղև սով սաստիկ ընդ ամենայն երկիր» (էջ 8):

1413 թվականին գրված մի հիշատակարան հնարավորություն է ընձեռում մոտավոր չափով որոշելու նաև կովի և եզան գինը: Այդ թվականին ոմն Մարտիրոս 600 դահեկանով վաճառում է իր հանգուցյալ հորեղբոր ավետարանը և ստացած դրամով գնում է «մին կով և մին եզն» (էջ 160):

Անտարակույս, նոր նյութերի, հատկապես վիմակաճ արձանագրությունների և հետագա դարերի հիշատակարանների ու կալվածագրերի մեջ եղող տվյալների ռատմնասիրության միջոցով որոշ հնարավորություններ կստեղծվեն վերոհիշյալ ապրանքների շուկայական դների ստուգման ու ճշտման համար:

Ահա համառոտակի թվարկմամբ այն կարևոր բնագավառները, որոնց մասին արժեքավոր տվյալներ են պարունակում ժՆ. դարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում գրված հիշատակարանները: Եթե վերհիշենք, որ հայ ժողովրդի ժՆ. դարի առաջին հիսնամյակի պատմության ուսումնասիրության համար մասնագետների ձեռքի տակ, բացի Թ. Մեծոփեցու «Պատմությունից» և Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան աղետից» գրվածքից, հայերեն լեզվով կարևոր այլ սկզբնաղբյուրներ չկան, ապա ավելի ցայտուն կդառնա հրատարակվող հիշատակարանների արժեքն ու նշանակությունը:

Հիշատակարանները շարադրել են ձեռագրերի ընդօրինակության ու նկարագրադրման ծանր և դժվարին գործի համեստ մշակները՝ գրիչներն ու ծաղկողները:

նրանց մեծագույն մասը իրենց գիտակցական կյանքի ողջ ընթացքում օր
ու գիշեր, զբաղվել են ձեռագրերի ընդօրինակությամբ, դրանով իսկ հայթայ-
թելով իրենց և իրենց ընտանիքի սուղ պարենը:

Գրիչների կյանքի ու աշխատանքի պայմանների մասին հիշատակարան-
ներում կան պերճախոս ու բովանդակալից բազմահարուստ տվյալներ:

Ժն. դարի ամենաբազմարդյուն գրիչներից է արճիշեցի Հոհաննես Ման-
գասարենցը (կամ Մանգասարի որդին): Նա ծնվել է մերձավորապես 1417—1419
թվականներին, ապրել է 86 տարի, և 14 տարեկան պատանի հասակից մինչև
իր մահը, 72 տարի շարունակ, ընդօրինակել է ձեռագրեր:

Նրա աշակերտներից մեկը՝ Զաքարիա գրիչը, 1505 թվականին շարունա-
կելով Հոհաննեսի մահով կիսատ մնացած ձեռագրի ընդօրինակությունը, կա-
րևոր տվյալներ է հաղորդում իր ռևուցյի կյանքի ու գործունեության մասին:
Նա գրում է.

«Եւ արդ, գրեալ եղև Յոհան գլուխն ձեռամբ վարդապետին իմոյ տէր Յո-
հանիսի Մանգասարենց քաջ քարտողին, որ ՀԲ. (72) տարի՝ ամառն և ձմեռն,
գիշերն ու ցերեկ ի գրել եկաց: Որ գրեալ եղև ձեռամբ նորա Խ. (40) Այսմա-
ուրք և Տարենգիրք, իսկ փոքր գիրք՝ Տետր և Աղօթամատոյց, Շարակնոց և
Սաղմոսարան, Մաշտոց և Գանձատետր՝ Մ. (50)—Կ. (60) և այլ աւելի, և Աւե-
տարան ԼԲ. (32): Եւ զայս Յոհան գլուխս ի ծերութեան ժամանակիս, որ աչք
չէր հայիլ և ձեռքն կու դողայր, բազում շարշարանօք հազիւ կարաց աւարտել,
և այլ շկարաց դրիչ բռնել մինչ ի վախճան, որ յանգեաւ ի Քրիստոս ԶԶ. (86)
ամաց» (էջ 587 *):

Այսպիսով, իր կյանքի ընթացքում Հոհաննես Մանգասարենցը, որ դեռ
երիտասարդական տարիներին գրած հիշատակարաններում քանդատվում է իր
աչքերի տկարությունից, ընդօրինակել է 132 մեծ ու փոքր ձեռագիր:

Հոհաննեսը, անշուշտ, միայնակ չէր, և նրա նման իրենց ողջ կյանքն ասնց
են կացրել գրքերի բազմացման տաժանակիր աշխատանքի մեջ Գրիգոր Խլա-
թեցին, Թովմա Մինասենցը և բազմաթիվ այլ գրիչներ ու ծաղկողներ:

Ծանր է եղել նրանց կյանքի և աշխատանքի պայմանները, նրանք ստիպ-
ված են եղել շարունակել գրքերի ընդօրինակությունը քաղցած ու ծարավ, ան-
տուն և անօթեան, տկար և հիվանդ վիճակում, գաղթի ու փախուստի ճանա-
պարհին, օտար նվաճողների հրոսակախմբերի կողմից բռնվելու, կողոպտվե-
լու և սպանվելու վտանգի տակ:

Իրենց տխուր վիճակի մասին ևս գրիչներից շատերը հաղորդում են կեն-
դանի ու խոստն բազմաթիվ տվյալներ: Արիստակես գրիչը, Դարանաղյաց գա-
վառի Ավագ վանքում 1408 թվականին ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարա-
նում խնդրում է անմեղադիր լինել իր սխալների նկատմամբ, «զի շաղգամով
մալեզն (այլուրով պատրաստած կերակուր) և կորեկէ ճաթն օգնական եղև մեզ
ի գրելն» (էջ 89), Ֆռանգ գրչի աղքատիկ կերակուրը «ճաթբուր» է եղել, իսկ
շուրը՝ «ցուրտ»:

Գրիգոր գրիչը Խառաբաստի վանքում տառապում է սաստիկ գլխացավից,
բայց ընդօրինակվող գրքի հետաքրքրությունը մոռացնել է տալիս գլխացավը.
«վա՛, ի գլխի ցաւս, թէ որպէս նեղին,—գրում է նա,—բայց փափաքումն բա-
նիս կու յաղթէ» (էջ 145):

Մերոնի Սարգիս գրիչը 1416 թվականին, «աչօք կուրացած» շարունակում
է ձեռագրի ընդօրինակության ծանր աշխատանքը: Նա քանդատվում է իր վի-

ճակից. «Կա՛յ, որ ձեռս կու դողայ, ու ազգի ազգի կիրս կու ավերեմ, ի՞նչ առ-
նեմ, որ ծեր եմ ու աչքս վատատես է, և. (40) տարի է, որ գիր կու գրեմ, թու-
զութիւն արարէք» (էջ 184):

Նույն գրչին հանդիպում ենք նաև շորս տարի հետո, 1420 թվականին,
ավելի անմխիթար վիճակում, բայց դարձյալ ձեռագիր ընդօրինակելիս:

«Բայց գիտեմ,— գրում է նա,— որ գրիդ բաղում պակասութիւն կայ և ան-
թիւ, թէպէտ որ շատ կայ՝ մեր կարն այդ չափդ էր, ձեռս կու դողայր և աչքս
բնաւ չէր տեսնուլ, գրչի մատն չորացած էր, միշի մատամբս ծրեցաք» (էջ 245):

Մելքիսեթ գրիչը ցերեկը չի կարողացել աշխատել, «քանզի ցորեկն պզտիկ
էր, և ցնորն շատ, և սիրտս խոցած յեղբարէ», ուստի ստիպված՝ հիմնակա-
նում աշխատել է գիշեր ժամանակ, խավար ճրագի ներքո. «խոշորութեան ան-
մեղադիր լէր, ո՛վ եղբայր,— աղերսում է նա,— զի գիշերն եմ գրեր՝ ի ճրագն,
յամէն գիշեր Ը. (8) թուղթ և ցորեկն՝ երկու թուղթ կամ երեք» (էջ 387):

Թորոս գրիչն աշխատել է 1431 թվականի սովի ու արշավանքների ժամա-
նակ, նրան մեծ չափով խանգարել է նաև ցուրտը՝ «որ և թանաքն մսեցաւ և
ոչ ելաւ պիտոյ»,— գանգատվում է նա (էջ 417):

Ավելի ծանր է եղել Սիմեոն գրչի դրութիւնը: 1439 թվականին նա հայտ-
նում է, որ «մին աչքս կու ցաւէր, նա խբեցի ու մին աչովն գրեցի՝ խիստ աշ-
խատանալ»: Զեռագրի ընդօրինակութեան ընթացքում նա մի քանի անգամ
գանգատվում է աչքի սուր ցավերից, ի վերջո, երբ հաջողութեամբ ավարտում է
սկսած գործը, ուրախացած արձանագրում է՝ «Ահայ ազատեցար շլրած աշ-
կունք, կզացաց շլնեկունք, կո[տրած] ոտկունք» (էջ 497):

Գրիչների մի մասը, տոգորված լինելով քրիստոնեական գաղափարախո-
սութեամբ, մեծ կուլտուրական նշանակութիւն են վերագրել իրենց կողմից ընդ-
օրինակվող եկեղեցական բովանդակութեամբ ձեռագրերին: Նրանցից մեկը
դիմում է իր հետագա ընթերցողներին և աղերսում լավ խնամել գիրքը, «զի
գիրքն (իմա՛ սուրբ գիրքը) մարդոյ հոգի է և կեանք. իմ դատաստանն, թէ
գրէանքս չէին՝ նա աշխարհըս ամէն ի կուսպաշտութիւն անկանէր» (էջ 148):

Բայց գրիչների մեծամասնութիւնն անտարբեր է մնացել ընդօրինակվող
կրօնական բովանդակութեամբ ձեռագրերի նկատմամբ, և օգտագործել է ամեն
պատեհ առիթ, ձեռագրի մի անկյունում կամ դատարկ մնացած մի քանի տո-
ղերի վրա, բարբառախառն ու կենդանի լեզվով դիմելու իր ընթերցողներին,
գանգատվելով աշխատավոր ժողովրդին վիճակված տխուր կյանքից ու ծանր
առօրյայից: Այսպիսով, ստեղծվել են այն բազմաթիվ հիշատակագրութիւն-
ները, որոնք պատշաճ տեղ են բռնում հրատարակվող ժողովածուի մեջ:

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ (ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Հրատարակվող ժողովածուի մեջ ընդգրկված 744 հիշատակարանների կե-
սից ավելին՝ 384 հիշատակարան, քաղել ենք Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների
Սովետին կից Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) հայերեն ձեռագրե-
րից: Այդ նպատակով մեկ առ մեկ թերթել ենք ոչ միայն 1401—1450 թվական-
ների ընթացքում ընդօրինակված շուրջ 300 ձեռագրերը, այլ նաև բոլոր այն
ձեռագրերը, որոնք գրվել են նախորդ դարերում, սկսած 887 թվականին ընդ-

օրինակված հնագույն ավետարանից՝ մինչև 1400 թվականի ձեռագրերը (թվով մոտ 900 ձեռագիր)։ Սրանց մեջ փնտրել ենք հետագա ստացողների ու նորագողների կողմից ժն. գարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում շարագրած հիշատակարաններ։

Բացի այդ, անձամբ ուսումնասիրել ենք Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտի Արևելյան ձեռագրերի սեկտորի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն՝ բաղկացած 316 հայերեն ձեռագրերից, Մ. Ծ. Սալտիկով-Շչեգրինի անվան հանրային գրադարանի Ձեռագրական բաժնի հայերեն 90 ձեռագրերը (ժն. գարի առաջին կեսից քաղել ենք յոթ հիշատակարան), Վրացական ՍՍՌ Պետական թանգարանի Ձեռագրական բաժնի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն՝ բաղկացած 207 ձեռագրերից (քաղել ենք երեք հիշատակարան), Վրացական ՍՍՌ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվի № 223 ֆոնդի 36 հայերեն ձեռագրերը (քաղել ենք մի հիշատակարան), Բաքվի Նիդամիի անվան Ձեռագրատան 10 ձեռագրերը (քաղել ենք մի հիշատակագրություն) և Մոսկվայի Լենինի անվան գրադարանի ու Պատմական թանգարանի ձեռագրական բաժիններում, ինչպես և Արևելյան արվեստների թանգարանում պահվող շուրջ 40 հայերեն ձեռագրերը (ժն. գարի առաջին կեսի հիշատակարաններ սրանց մեջ չկան)։

Ժողովածուն կազմելիս օգտագործել ենք նաև Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվում, Մատենադարանում և Հայաստանի Պատմական թանգարանում պահվող հայերեն ձեռագրերի անտիպ բոլոր ցուցակները։ Դրանք են.

1. Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի կազմած աշխարհի բոլոր հայերեն ձեռագրերի թերի ցուցակը, որը պարունակում է Երևանի Մատենադարանի ձեռագրերի նկարագրություններից ու հիշատակարաններից բացի, նաև մի շարք այլ երկրների թանգարաններում ու ձեռագրատներում պահվող հայերեն ձեռագրերի նկարագրություններ։

Ծավոք, Մ. Տեր-Մովսիսյանին չի հաջողվել անձամբ յուրաքանչյուր փետրիկի Մատենադարանի ձեռագրերը (ներան այդ բանը թույլ չեն տվել), իսկ Երուսաղեմում նա հղել է շատ կարճատև ժամանակ, ուստի և հնարավորություն չի ունեցել մանրամասնորեն ծանոթանալու և նկարագրելու ս. Հակոբի վանքի Մատենադարանում պահվող բոլոր 3700 հայերեն ձեռագրերը։ Ժամանակի սղության պատճառով նա նույնիսկ չի կարողացել լրիվ ընդօրինակել իր տեսած ձեռագրերի հիշատակարանները և շատ դժպքերում բավարարվել է միայն հիշատակարաններից որոշ քաղվածքներ անելով, կամ նրանց բովանդակությունը համառոտ վերաշարադրելով։

Այնուամենայնիվ, որքան էլ թերի համարենք Մ. Տեր-Մովսիսյանի կազմած հայերեն ձեռագրերի ցուցակը, նրա մեջ կան բազմաթիվ արժեքավոր և մինչ այժմ անտիպ մնացած հիշատակարաններ ու ձեռագրերի նկարագրություններ, որոնք մեծապես օգնել են սույն ժողովածուի լրացման գործին։

Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակից քաղել ենք ընդամենը 65 հիշատակարան, դրանցից՝ 30 հիշատակարան Երուսաղեմի ձեռագրերից, 12 հիշատակարան Վենետիկի ձեռագրերից, 23 հիշատակարան այլևայլ վայրերից (Պետերբուրգ՝ 2,

“ Մ. Տեր-Մովսիսյանը հայտնում է, որ Պետերբուրգում, Կ. Նզյանի տանը պահվում էին 120 հայերեն ձեռագրեր, որոնք զնված էին Կարինի Սահասարյան վարժարան ուղարկելու համար։ Այդ ձեռագրերը հետազայում, Մ. Տեր-Մովսիսյանի կողմից նկարագրվելուց հետո, իբր, զոհ են գնացել մի հրդեհի, որ տեղի է ունեցել այն պահեստում,

Փարիզ, Կ. Պոլիս, Կիպրոսի նիկոսիա քաղաք, Իրան, Ախալքալաք, Շուշի և այլն)։

Բացի վերոհիշյալից, Մ. Տեր-Մովսիսյանի միջնորդությամբ կարողացել ենք օգտվել նաև Դ. Ալիշանի կազմած «Հայկարան» կոչվող հիշատակարանների անտիպ ժողովածուից (քաղել ենք 11 հիշատակարան), և Հ. Բարադամի թուղթակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի» անտիպ ցուցակից (քաղել ենք 5 հիշատակարան)։

Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակը այժմ պահվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվում։

2. Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի կազմած «Նկարագրություն Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ և այլ վանքերի ու մասնավոր անձանց մոտ գտնվող հայկական ձեռագրերի» անտիպ ցուցակը, որը նույնպես պահվում է Պատմության ինստիտուտի արխիվում (թղթապանակ № 48)։ Ցուցակում նկարագրված են 580 հայերեն ձեռագրեր և բերված նրանց հիշատակարանները։ Այս նույն հիշատակարանները, սակավ բացառությամբ, կան նաև Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակում, ուստի և մենք հնարավորություն ենք ունեցել, մեկի արտագրությունը համեմատելով մյուսի հետ՝ խոսափել սխալներից և լրացնել թերությունները։

Նոր-Ջուղայի ձեռագրերի հիշատակարաններից հրատարակվող ժողովածուում տեղ են գտել 14-ը։

3. Նույն Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի կողմից, 1904 թվականին կազմած «Ձեռագիրք Նախավկայի վանաց Դարաշամբի ս. Ստեփանոսի, որ ի Գողթն» անտիպ ցուցակը (Պատմության ինստիտուտի արխիվ, թղթապանակ № 94)։ Ցուցակը պարունակում է 124 ձեռագրերի մանրամասն նկարագրություն ու հիշատակարաններ, որոնցից 3-ը վերաբերում են ԺԾ. գարի առաջին կեսին։

4. Տիրայր վարդապետի կազմած «Մայր ցուցակ Օքսֆորդի Բոդլեյան գրատան հայերեն ձեռագրերի» անտիպ ցուցակը («General Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford»), որ պարունակում է 132 ձեռագրերի մանրամասն նկարագրություն։ Ցուցակը պահվում է Երևանի Մատենադարանի արխիվային բաժնում (Անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթապանակ № 119—122)։ Այստեղից քաղել ենք 2 հիշատակարան։

5. Երվանդ Լալայանի «Թուղթակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի» աշխատության անտիպ շարունակությունը։ Սրա մի մասը՝ № № 481—708 ձեռագրերի նկարագրությամբ, պահվում է Հայաստանի Պատմական թանգարանի ազգագրական բաժնում (Ե. Լալայանի արխիվ, թղթապանակ № 134), որից և անձամբ օգտվել ենք, իսկ մյուս մասի հետ, որի տեղը մեզ անհայտ է, ծանոթացել ենք Մ. Տեր-Մովսիսյանի Ցուցակի միջնորդությամբ։ Ե. Լալայանի Ցուցակի անտիպ մասից քաղել ենք ընդամենը 4 հիշատակարան։

6. Քեչիշյանի կազմած Զմմառի (Բեյրութի մոտ) հայերեն ձեռագրերի ցուցակը, որի լուսանկար մի պատճենը այժմ գտնվում է Մատենադարանում։ Որոշ տեղեկությունների համաձայն, Զմմառի վանքի հայերեն ձեռագրերի քանակը

ուր նրանք ապահովության համար գրվել էին Կ. Նզյանի կողմից։ Որքանով է հիշտ այդ տեղեկությունը՝ դժվարանում ենք որոշել։ Սակայն այդ հավաքածուի մեջ մտնող ձեռագրերից մի երկուսը (օրինակ № 8160 ձեռագիրը, որը Մանահնի շաթուրկի ընդօրինակությունն է) այժմ պահվում են Մատենադարանում։ Ուստի պետք է ենթադրել, որ կամ հրգեհի մասին տվյալը իրականություն է կամ հրգեհին զոհ են գնացել ոչ քան ձեռագրերը։

պետք է լինի շուրջ 700: Մատենադարանում եղող ցուցակում, սակայն, նկարագրված է միայն 154 ձեռագիր: Այդ ձեռագրերից ԺԵ. դարի առաջին հիսնամյակին են պատկանում միայն 4-ը*:

Այսպիսով, հայերեն ձեռագրերի անտիպ ցուցակներից հրատարակվող ժողովածուի մեջ տեղ են գտել 108 հիշատակարան: Ուստի, անմիջապես ձեռագրերից և ձեռագիր աղբյուրներից քաղված հիշատակարանների քանակն է 504. այլ խոսքով, ժողովածուի մեջ ընդգրկված հիշատակարանների շուրջ 68 տոկոսը քաղված է ձեռագիր աղբյուրներից:

* * *

Հիշատակարաններ գտնելու համար նայել ենք առանձին գրքերով և պարբերական մամուլում հրատարակված հայերեն ձեռագրերի մեծ ու փոքր համարյա բոլոր ցուցակները և հիշատակարանների ժողովածուները**:

Ստորև թվարկում ենք ձեռագրերի միայն այն ցուցակներն ու հիշատակարանների ժողովածուները, որոնց մեջ կան ԺԵ. դարի առաջին հիսնամյակում շարադրված հիշատակարաններ: Թվարկումը կատարում ենք ըստ նրանց օգտակարության. սկզբից տալիս ենք աշխատությունների վերնագրերի համառոտած ձևը՝ այնպես, ինչպես նրանք նշված են սույն ժողովածուի մեջ:

1. Փիղղ. Նօտարք — Նօտարք Հայոց, հաւաքեալ և ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղևոնդ վարդապետի Փիրղալեմեան Տոսրեցւոյ, Վարազայ վանուց վանականի... Կ. Պօլիս, 1883»:

«Նօտարք Հայոցի» մեջ ԺԵ. դարի առաջին կեսից կա 85 հիշատակարան, որոնց ձեռագրերը կորուստի են մատնվել կամ ոչնչացվել առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ թյուրքական վանդալների կողմից:

Օգտագործել ենք նաև այդ աշխատության բնագիրը՝ «Նշխարք պատմութեան Հայոց» խորագրով, որը պահվում է Մատենադարանում, № 6273-ի տակ. ինչպես նաև նույնի լրացումը՝ «Նշխարք պատմութեան Հայոցի» Բ. հատորը (ձեռագիր № 4515):

«Նօտարքի» տպագիր տեքստից Ղ. Փիրղալեմյանն ստիպված է եղել դուրս հանել մի շարք կարևոր հատվածներ, որոնցում հիշատակագիրները խոսել են մահմեդական իշխողների բռնությունների ու հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ գործած անգթությունների մասին: № 4515 ձեռագրում հիշատակարանների բնագրերն ընդօրինակված են անվթար, ուստի և դրանց միջոցով հնարավորություն ենք ունեցել լրացնելու տպագիր տեքստում կատարված սղումների մի մասը: Այսպես, օրինակ, Մկրտիչ գրիչը 1432 թվականին Արճեշում շարադրած հիշատակարանի մեջ իր ժամանակը բնորոշում է այսպես՝ «ի շար

* Ջմմառի ցուցակի լուսանկար պատճենը Մատենադարանը ստացավ այն ժամանակ, երբ սույն ժողովածուի ընդգրկված մասն արդեն տպագրված էր: Ուստի վերոհիշյալ 4 հիշատակարանները հնարավորություն ունեցան հրատարակելու վերջում, որպես լրացում: «Լրացում» կոչված բաժնում ենք հրատարակել նաև Լեւոնդրագում պահվող հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները:

** Կարևոր ցուցակներից ձեռքի տակ չենք ունեցել Լ. Մելիքսեթ-Բեկի «Նյութեր հայերեն ձեռագրացուցակների բերլիզդրաֆիայի համար» (Թբլիսի, 1939) աշխատության № 37-ի տակ նշված՝ Ֆ. Մակլերի «Rapport sur une mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suède. Paris, 1924» ցուցակը, ուր նկարագրված են 91 հայերեն ձեռագրեր, ինչպես նաև Ա. Մուրմեյանի կազմած Երուսաղեմի Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի Մայր ցուցակի առաջին պրակը:

և ի դառն ժամանակիս, յորում տառապին ազգ ֆրիստոնէից զանազան պատու-
նասիւ ի ձեռաց անօրինաց, ի թոյլ տալոյն աստուծոյ վասն բազմութեան մե-
ղաց մերոց: Ի թագաւորութեան աշխարհաւէր և անիմաստ Սկանտարին»
(էջ 424—425): Հիշատակարանի «նօտարքում» տպագրված տեքստից (էջ 100—
101) հանված են վերոհիշյալ նախադասութեան ընդգծված բառերը:

Թովմա Մինասենցը 1445 թվականին ընդօրինակած Մաշտոցի հիշատա-
կարանում ունի այսպիսի բառեր. «... որք են ազգաւ թուրք (խոսքը Զհանշահի
և Ղիհճ-Ասլանի մասին է)՝ յոյժ հարկապահանջողք և կեղեքիչ ֆրիստոնէից»
(էջ 579): «նօտարքից» բացակայում են նաև այս ընդգծյալ բառերը և այլն:

Ղ. Փիրղալիմյանի հավաքած ու հրատարակած հիշատակարանները, բացի
գրաքննչական նկատառումներով կրած սղումներից ու աղճատումներից, կրել
են նաև այլ կարգի կրճատումներ ու փոփոխություններ: Հավաքողը հաճախ
իրեն իրավունք է վերապահել կցկցել հիշատակարանների տարրեր մասերի
նյութը միմյանց՝ դուրս թողնելով ընդարձակ ու կարևոր հատվածներ: Հետա-
գայում նա զգացել է իր սխալը և «նօտարքի» ծանոթագրություններից մեկում
այդ մասին դրել է. «Վասն սղութեան ժամանակիս ի մերումս ճանապարհոր-
դութեան բազում անգամ ստիպեալ ակամա զանց արարեալ եմ զպարագայս
և զանուանս վարժապետաց և ծնողաց ինձ հանդիպեալ յիշատակարանս գրո-
ղաց. բայց աւա՛ղ, այժմ ղղշամ յոյժ յոյժ, թերևս նոյն անուանք առաւել ևս
կտրէին լոյս սփռել ի վերայ մութ և աղօտ պատմութեանց» (էջ 206, ծանոթա-
գրություն 2-րդ): Մենք առավել ցավ ենք զգում այդ առթիվ, որովհետև Փիր-
ղալիմյանի տեսած ձեռագրերի մի զգալի մասն այժմ գոյություն չունի...:

2. ԼՅՎ.— Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց Երուանդ
Լալայեան, պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915:

Այս ցուցակից քաղել ենք ԺԾ. դարի առաջին հիսնամյակում գրված 14 հի-
շատակարան: Ինչպես ասացինք, 4 հիշատակարան էլ քաղել ենք նույն ցուցակի
անտիպ շարունակությունից:

3. «ԹՈՐՈՍ Աղբար», Ա.— Գ. Սրոսանձտեանց, Թորոս Աղբար, Հայաստանի
ճամբորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879: Այստեղից վերցրել ենք 5 հիշա-
տակարան:

4. «ԹՈՐՈՍ Աղբար», Բ.— Նախորդ աշխատության երկրորդ մասը (տպ.
Կ. Պոլիս, 1885 թ.), վերցրել ենք 9 հիշատակարան:

5. ՍՅՎ, հտ. Ա.— Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին
Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր առաջին, յօրինեց Բարսեղ Սարգիսեան,
Վենետիկ, 1914:

6. ՍՅՎ, հտ. Բ.— Նախորդ ցուցակի երկրորդ հատորը (տպ. Վենետիկ,
1924 թ.): Այս երկուսից վերցրել ենք ընդամենը 13 հիշատակարան:

7. ՍՅԶ, հտ. Ա.— Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի ս. Քառասուն ման-
կունք եկեղեցւոյ և մասնաւորաց, կազմեց Արտաւազդ արքեպս. Սիրմէեան,
Երուսաղէմ, 1935 (հատ. Ա.):

Պարունակում է 191 հայերեն ձեռագրի նկարագրություն. քաղել ենք 9 հի-
շատակարան:

8. ՍՅԶ, հտ. Բ.— Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի և Անթիլիասի
ու մասնաւորաց. Բ. հատոր, կազմեց Արտաւազդ Սիրմէեան, Հալէպ, 1936 թ.:

Պարունակում է 54 հայերեն ձեռագրի նկարագրություն. քաղել ենք երկու
հիշատակարան:

9. Եվր. մասն. հավաքումներ.—Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, կազմեց Արտաւազդ Սիրմէեան, առաջին հատոր, Փարիզ, 1950:

Այստեղ նկարագրված է 38 ձեռագիր. քաղել ենք մեկ հիշատակարան:

10. Վիեն.— Ցուցակ հայերէն ձեռադրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895:

Քաղել ենք 10 հիշատակարան:

11. Բրիտ. քանգարան.—A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, by Frederick C. Conybeare, London, 1913:

Ունի ԺԵ. դարի առաջին կեսից 8 հիշատակարան:

12. Սեբասիա ս. Նշան.— Թ. Գուշակեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ս. Նշանի վանուց ի Սեբասիա (տպ. «Հանդէս Ամսօրեայի» 1922—1930 թթ. համարներում). քաղել ենք 5 հիշատակարան:

13. Մ. Աթոռ.— Ցուցակ մայր Աթոռ ս. էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի (տպ. «էջմիածին» ամսագրի 1950—1952 թթ. համարներում):

Նկարագրված է ընդամենը 101 ձեռագիր. քաղել ենք 4 հիշատակարան:

14. Տ. Պալեան, «Առյուծ».— Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, «Ձեռագիրք Կեսարիոյ վիճակին վանօրէից, ս. եկեղեցեաց և անհատից սեփական», տպագրված Կ. Պոլսի «Առյուծ» շաբաթաթերթի 1905—1906 թթ. համարներում (1905 թ., էջ 286—288, 516—519, 661—664, 776—778, 827—828, 967—971, 1138—1140, 1249—1251. 1906 թ., էջ 333—336, 479—480, 910—911, 1030—1032, 1127—1128, նաև էջ 143 և 645, վերջին երկուսը չեմ տեսել)*:

15. ՔՅԲ.—Die Handschriften Verzeichnisse der Königlischen Bibliothek zu Berlin, zehnter Band. Verzeichniss der armenischen Handschriften von dr. N. Karamianz, Berlin, 1888.

(Նույնի ավելի համառոտ վարիանտը՝ Ն. Քարամյան «Ցուցակ Պեդլինի

* Գրոթ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հրատարակած «Նյութեր հայերէն ձեռագրացուցակների բերելոգրաֆիայի համար» աշխատութեան մեջ Տ. Պալեանի Ցուցակների մասին տվյալներ չկան: Օղտվելով առիթից, լրացնում ենք այդ բացը:

Բացի վերոհիշյալից Տ. Պալեանը, առանձին պահներով ու ամսագրերի մեջ, լույս է ընծայել հետևյալ ցուցակները:

1. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, հտ. Ա. Կեսարիոյ վիճակ, տետր Ա. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ս. Մարգարի վանուց ի Կեսարիա, կազմեց Տրդատ վրդ. Պալեան, Կոստանդնուպոլիս, 1892», 36 էջ: Պարունակում է 12 ձեռագրի նկարագրութիւն:

2. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, հտ. Ա. Կեսարիոյ վիճակ, տետր Բ. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ Կեսարիոյ և սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ Գրըշէհիւրի, կազմեց Տրդատ վրդ. Պալեան, Կոստանդնուպոլիս, 1893», 36—74 էջ: Պարունակում է 27 ձեռագրի նկարագրութիւն:

3. «Թեմօրայք Կեսարիոյ վիճակին և հայերէն ձեռագիրք» (տպ. «Մաղիկ» շաբաթաթերթի 1891 թ., № 47, 48, 50): Նկարագրում է 18 ձեռագիր:

4. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ս. Միօն եւ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց Մաղնիսիայի» (տպ. «Արևելեան մամուլ» կիսամյա թերթում, սկիզբ՝ 1897 թ. № 4, էջ 127, վերջ՝ 1897 թ., № 16, էջ 555): Նկարագրում է 12 ձեռագիր: Այս նույնը լույս է տեսել նաև առանձին զրքով, Զմյուռնիայում, 1898 թ., որը չենք տեսել:

5. «Ազգային հին ձեռագիրք» խորագրի տակ՝ 1484 թ. ընդօրինակված մի ճաշոցի նկարագրութիւնը (տպ. «Մաղիկ» շաբաթաթերթի 1891 թ., № 32 համարում, էջ 3—4):

6. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ս. Կարապետի վանուց նոր դրատան, ի Կեսարիա»: Անտիպ, ունեցել է 160 ձեռագրի նկարագրութիւն, որից միայն 44-ի նկարագրութիւնը փրկված է ու պահվում է Վիեննայում (տես չԱ, 1923, էջ 548—558):

արքայական Մատենադարանի հայ ձեռագրաց», լույս է տեսել «Բաղմավէպ» ամսագրում, 1886 թ., էջ 183—192):

Այստեղից քաղել ենք 3 հիշատակարան:

16. Թավրիզ.— Հ. Աճառյան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Թավրիզի, Վիեննա, 1910:

Օգտագործել ենք ստուգման ու լրացման նպատակով նաև Հովսեփի Հովհաննիսյանի կողմից, Խաչիկ Դադյանի հանձնարարությամբ, 1898 թվականին կազմած «Յուդակ Թավրիզի Հայոց Արամեան գրադարանի ձեռագրերի» անտիպ ցուցակը, որը № 19-ի տակ պահվում է Մատենադարանի հին ցուցակների ֆոնդում: Հ. Աճառյանի ցուցակից քաղել ենք 3 հիշատակարան:

17. Թեհրան.— Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Թեհրանի, կազմեց Հ. Յ. Աճառեան (ՀԱ, 1935, սյուն. 307—315): Ունի ԺԾ. դարից միայն մեկ հիշատակագրություն:

18. Նոր-Բայազետ.— Հ. Աճառյան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Նոր-Բայազետի, Վիեննա, 1924:

19. Գալեմֆ. Յուդ. Միւնխենի.— Յուդակ հայերէն ձեռագրաց արքունի Մատենադարանին ի Միւնխէն, կազմեց Հ. Գրիգորիս վ. Գալեմֆարեան, Վիեննա, 1892: Քաղել ենք երկու հիշատակարան:

20. Ագուլիս և շրջակայք.— Մեսրոպ Մաքսուդեան, նկարագրություն և յիշատակարանք ձեռագրաց ս. Թովմայ առաքելոց վանուց և եկեղեցեացն վերին Ագուլեաց, եկեղեցւոյն Տանակերտ գեղջ և անձանց մասնաւորաց (տպագրված է «Արարատ» ամսագրի 1911 թ. №№ 2—12, 1914 թ. №№ 11, 12, 1915 թ. №№ 1, 4, 5-ում): Պարունակում է 38 ձեռագրի նկարագրություն, քաղել ենք երկու հիշատակարան:

21. Լվովի համալսարան.— Ն. Ակինյան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց համալսարանի Մատենադարանին ի Լվով (տպ. ՀԱ, 1936 թ., սյուն. 501—512, 1937 թ., սյուն. 111—150): Նկարագրված է 23 ձեռագիր: Քաղել ենք մեկ հիշատակարան:

22. «Արձագանք».— Գ. Աղանյանցի հոդվածները՝ «Դարձեալ հայ գրչագիրների մասին» («Արձագանք», 1888, №№ 4, 5, 6, էջ 48—51, 60—64, 73—75) և «Հայ գրչագիրներ» («Արձագանք», 1888, №№ 9, 10, 11, 12, 25, 26, 27, 30, էջ 112—116, 128—131, 141—143, 156—158, 204—206, 352—353, 367, 378—379, 411—412) խորագրերով: Այստեղից քաղել ենք մեկ հիշատակարան:

23. Թեհ.— Յակոբ Յ. Թօփճեան, Յուդակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ., 1878—1898, Վաղարշապատ, 1900: Քաղել ենք մեկ հիշատակարան:

24. Հանդես հայագիտության.— Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine, par Frédéric Macier, տպագրված՝ „Revue des études arméniennes, t. VII, fasc. 1. 1927, էջ 94—155:

Տալիս է 28 ձեռագրի նկարագրություն, որոնցից մեկը ԺԾ. դարի առաջին կեսից*:

25. Ֆոնու.— Հ. Յ. Տ., Յուդակ հայերէն ձեռագրաց ս. Կարապետի վանուց Ֆոնուլի (ՀԱ, 1894 թ., էջ 49—52): Քաղել ենք մեկ հիշատակարան:

* «Հանգէս Ամսօրեայ» ամսագրի (1939 թ.) միջնորդությամբ օգտագործել ենք նաև Ֆ. Մակեբի «Rapport sur une mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suede» (Paris, 1924) ցուցակում հրատարակված հիշատակարաններից մեկը:

26. Հ. Ոսկեան, Վիեննա, անտիպ.— Հ. Ոսկեանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա» անտիպ ցուցակի մեջ նկարագրված են Հ. Տաշյանի ցուցակի հրատարակութիւնից հետո Վիեննայում հավաքված շուրջ 500 հայերէն ձեռագրերը: «Հանդէս Ամսօրեայի» 1945 թ. սյուն. 101—116-ում տպված են դրանցից մի քանիսի նկարագրութիւնները: Այդտեղից քաղել ենք մեկ հիշատակարան:

Բացի սրանից, հիշատակարաններ ենք քաղել նաև պատմագիտական, բանասիրական ու տեղագրական այն աշխատութիւններից, որոնց մեջ, այլևայլ նպատակներով ու առիթներով, խոսվել են հայերէն ձեռագրերի մասին և լրիվ կամ հատվածաբար մեջ են բերվել հիշատակարաններ: Այդպիսի հիշատակարաններ գտնելու հոլսով նայել ենք մեծ թվով գրքեր ու հոդվածներ, սակայն մեր նպատակի համար օգտակար են եղել միայն հետևյալները.

1. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890:

2. Ղ. Ալիշան, Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893:

3. Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, կամ յարընդութիւնք Հայոց և Վենետաց ի ԺԳ—Դ և ի ԺԵ—Ձ դարս, Վենետիկ, 1896:

4. Ղ. Ալիշան, Կամենից, տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիսյ, հաաստչեայ յաւելուածովք, Վենետիկ, 1896:

5. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

6. Գիւտ Աղանեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ., Մանր մատենագիրք, ԺԵ—ԺԹ դար, Թիֆլիս, 1912:

7. Մկրտիչ եպս. Աղանունի, Միաբանք եւ այցելութ հայ Երուսաղէմի, 1929:

8. Առաքել Սիւնեցի, Աղամգիրք, հրատարակեց Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան, Վենետիկ, 1907:

9. Մ. Աւերեան, Լրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց, հատոր ԺԱ, Վենետիկ, 1814:

10. Արցախ, Երկասիրեց Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Բագու, 1895:

11. Աղուանից երկիր և դրացիք (Միշին Դաղստան), ի Մակար Մ. վարդապետ Բարխուտարեանց, Թիֆլիս, 1893:

12. Ա. Հ. Գարտաշեան, Նիւթեր Եգիպտոսի Հայոց պատմութեան համար, Ա, Գահիրէ, 1943:

13. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884:

14. (Գ. Զարպանալեան), Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889:

15. Ե. Լալայան, «Ջավախք», Հայ գրչագիրներ, «Ազգագրական Հանդէս», Բ. գիրք, 1897 թ., էջ 278—294:

16. Ղ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատոր առաջին, Վենետիկ, 1835:

17. К. Кучук-Иоаннесов, Древние армянские рукописи из Крыма (отгиск из № 47 «Известия» Таврической Ученой Архивной Комиссии).

18. Յակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Յիշատակարան Ժէ գարու, հրատարակեց Կ. Կոստանեանց, Վաղարշապատ, 1903:

19. Բագրեանդ, Ջրաբաշխ գաւառ, մասն Ա, գրեց Ս. Հայկունի, Էջմիածին, 1894:

20. Գարեգին վարդ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը (կենսագրական նոր նյութերով), Վաղարշապատ, 1914:

21. Գ. Հովսեփյան, Դավիթ փիլիսոփա (Հարքացի), «Արարատ» ամսագիր, 1916 թ., նոյեմբեր—դեկտեմբեր, էջ 898—911:

22. Յ. Կ. Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895:

23. Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, ի Ներսիսէ Սարգսեան, Վենետիկ, 1864:

24. Մ. Սմբատեան, Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Ծրնշակայ և շրջակայից նորա, Տիֆլիս, 1904:

25. Յակոբ վ. Քօսեան, Հայք ի Զմիւռնիա և ի շրջակայս, հատոր Բ, Վիեննա, 1899:

26. Յ. Քօսեան, Բարձր Հայք, հատոր Բ, Վիեննա, 1926:

«Հանդէս Ամսօրեայի» 1892, 1903, 1917/18, 1938 և 1942 թթ. ու «Արարատի» 1905 թ. համարներում հրատարակված հոդվածներից ևս քաղել ենք 10 հիշատակարան:

* * *

Հիշատակարանները պատրաստել ենք հրատարակության ճիշտ նույն սկզբունքներով, ինչ շարագրել ենք «ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի առաջաբանում (տե՛ս էջ XXX—XXXIII):

Գրեթե բոլոր ձեռագիր հիշատակարանները սկզբից ունեն մի քանի վարկանիսներով կրկնվող տարտամ ու անհետաքրքիր, փառաբանություններով լի նախաբան՝ ուղղված աստծուն *։ Այդ բաժինը հրատարակությունից դուրս ենք

* Հիշատակարանների այդ «Փառք»-ի բաժինները գրչները հաճախ բառ առ բառ ընդօրինակել են միմյանցից, սեփական ոչինչ չավելացնելով նրանց վրա։ Ստեղծվել են նաև հիշատակարանների, այսպես կոչված, «օրինակելի» ձևեր, որոնցում չեն գրվել միայն ընդօրինակողի և պատվերատուի անունները, զրոյության հանգամանքների, վայրի և թվականի մասին տվյալները։ Այդ տրաֆարետային հիշատակարաններից օգտվող գրչները, որոնց թիվը բարեբախտաբար մեծ չի եղել, իրենց հիշատակարանները «շարագրել» են ձեռքի առկ ունեցած տրաֆարետների վրա ավելացնելով՝ միայն մի քանի անուններ ու տվյալներ՝ կապված իրենց աշխատանքի և ձեռագրի ընդօրինակության հանգամանքների հետ։ Այդ ձևով կազմված հիշատակարանները պատմական առումով չնչին արժեք են ներկայացնում։

Հիշատակարանների օրինակելի համարված ձևերի հետ ծանոթանալու նպատակով, ստորև հրատարակում ենք զրանցից մեկը՝ քաղելով 1476 թ. ընդօրինակված № 2335 ձեռագրից։

«Փառք եղակի պետութեանն և եռահիւսակ դաւանութեանն, համագոյ, համապայծառ, համազաղափար, զուգակշիռ, վսեմագոյ, ինքնագոյ էութեանն և միութեանն, հօր և որդւոց և հոգւոյն որբոյ այժմ և անպայմանն յաւիտենիւ, ամէն։

Արդ, յանգ ելեալ աւարտեցաւ հոգեւորութի մատեանս, որ կոչի մանրուսումն ի շրջազայութեան Հայոց տումարի այսչափ, ի գաւառս [այս անուն], ի հայրապետութեան տեառն այս անուն, ի յերկնահանգէտ և ի զերահուչակ և ի հրեշտակաճեմ և յաստուածաբնակ վանքս, որ կոչի այս անուն, որ նման է վերին Ծրուսողէմայ, ընդ հովանեալ [այս անուն Եփեսոսացի], ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս այս անուն, որ է վարուճն մաքուր, բնութեամբ հեզ, լեզուաւն քաղցր, սրտիւն առատ, իմաստուն որպէս զանուանակիցն իւր, աւտարասէր որպէս զԱբրահամ (որչափ որ կամիս ասա), առ ոտս այս [անուն] առաջնորդի, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի։ Արդ, ստացաւ կրօնաւոր ճնն այս անուն, որ է ժիր և ուրի ի գործս առաքելութեան, անապատասուն, վարժեալ և սնեալ առ ոտս

թողել: Որոշ դեպքերում, երբ հիշատակադիրները, շեղվելով պատմական նյութից, հիշատակարանների միջին մասում ևս կրկնել են տրաֆարետային իրենց մաղթանքները աստծու հասցեին, կամ նախորդ պարբերությունների մեջ արդեն հայտնած մտքերն ու անունները՝ համառոտել ենք նաև որոշ հատվածներ միջին մասերից, ամեն անգամ բաղմակետերով նշում անելով այդ մասին:

Հիշատակարանների ուղղագրությունը, առանց բացառության, պահպանել ենք նույնությամբ: Պահպանել ենք նաև տպագիր աղբյուրներից քաղված հիշատակարանների ուղղագրությունը, չնայած որոշ հրատարակություններում (օրինակ, Ղ. Փիրղալիմյանի և ուրիշների մոտ) դրանք «սրբագրված» են ժԹ. գրում ընդունված ուղղագրական կանոնների համաձայն:

Կետադրությունը կատարել ենք ինքնբեր, որովհետև միջնադարյան ձեռագրերում կետադրության մշակված կանոններ չեն եղել, և ամեն ոք վարվել է ըստ իր կամեցողության, հաճախ բոլորովին շրմբոնելով իր կողմից գործածվող կետերի նշանակությունը: Որպես բացառություն, նույնությամբ պահել ենք Հովանես Խիզանցի գրչի 1407 թվականին շարադրած հիշատակարանի կետադրությունը, որովհետև գրիչը հատուկ ուշադրություն է դարձրել այդ բանի վրա և մշակել է սեփական կանոններ (այդ մասին նա մանրամասն հաշիվ է տալիս իր հիշատակարանում, տե՛ս էջ 67—68):

Մաշված կամ պատռված լինելու հետևանքով, ինչպես և այլ պատճառներով անընթեռնելի դարձած հատվածները նշել ենք երեք ուղղահայաց գծիկներով |||: Եթե այդ գծիկները դրված են հիշատակարանի վերջում, այդ նշանակում է, որ շարունակությունը չի պահպանվել:

Հիշատակարաններում ամենուրեք թվանշանները գրված են հայկական այբուբենի տառանիշերով, այսպես՝

Ա—1	Ժ—10	Ճ—100	Ռ—1000
Բ—2	Ի—20	Մ—200	Ս—2000
Գ—3	Լ—30	Ց—300	Վ—3000
Դ—4	Խ—40	Ն—400	Տ—4000
Ե—5	Մ—50	Շ—500	Ր—5000
Զ—6	Կ—60	Ո—600	Յ—6000
Է—7	Հ—70	Չ—700	Ի—7000
Ը—8	Ջ—80	Պ—800	Փ—8000
Թ—9	Ղ—90	Ջ—900	Ք—9000

Հիշատակարանների օգտագործումը հեշտացնելու նպատակով, ամեն անգամ, հայկական թվանշանների կողքին՝ շեղ փակագծերի մեջ՝ () տվել ենք այդ նույն թվի արաբական համարժեքը, այսպես՝ ԲԺՌ. (12000), ԺԺ. (19) և

այս անուն, իբրև զլապտեր վառեալ ի մէջ եկեղեցւոյ, և իբրև զանուշահոտ խունկ հանոյացեալ աստուծոյ, և իբրև զծիծառն բանաւոր կանգնեալ ի մէջ տաճարի, և որպէս զմեղու կարօտեալ երկնային ցօղին: Այսպէս և սա ցանկացաւ եղև այսմ զբոցս և ետ գրել զսա ի վայելումն անձին իւրոյ և յիշատակ ծնաւգաց իւրոց: Արգ, աղաչեմ զամենեւեան, որք հանդիպիք սմա՝ ընդ նմին և զիս՝ զանարժան գծողս զայս [անուն], որ կամաւն աստուծոյ սկսայ և աւգնականութեամբ նորին կատարեցի՝ յիշեցէք աստուած ողորմայիւ միով, զի կարող է աստուած ի ձեռն այլոց՝ այլոց ողորմութիւն առնել. և ձեզ գիւրդին է ասելն և մեզ կարի պիտանի: Եւ ձեզ յիշողացդ և մեզ յուսացելոցս ողորմեսցի Քրիստոս աստուած» (Ձեռագիր № 2335, էջ 181բ):

այլն, Հայկական տոմարով արտահայտած տարեթվերի կողքին, փակագծերի մեջ նշել ենք ոչ թե նրանց թվաբանական արժեքը, այլ համապատասխան թվականը՝ ըստ Հուլյան տոմարի. այսպես՝ «Ի թուականութեան Հայոց ՊՇԳ-ի դիմաց դրել ենք ոչ թե 873, այլ 1424, այսինքն՝ 873+551:

Ուղղագիր փակագծերը՝ [] օգտագործել ենք, երբ ստիպված ենք եղել վերականգնել անընթեռնելի որևէ բառ, կամ բառախումբ, ինչպես նաև, երբ բնագրի ճիշտ ըմբռնման համար անհրաժեշտ է եղել ավելացնել որևէ տառ կամ բառ: Սակավ դեպքերում օգտագործել ենք նաև սուրանկյուն փակագծեր՝ < >, որի մեջ առել ենք այն տառերն ու բառերը, որոնք գրչի կողմից կրկնվել են կամ դրվել թյուրիմացությամբ:

Հիշատակարանները շարադասել ենք, խիստ կերպով պահպանելով ժամանակագրական կարգը, ձգտել ենք ժամանակագրական սկզբունքը պահպանել նաև նույն թվականին ընդօրինակված հիշատակարանները շարադասելիս: ԺՆ. դարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում գրված որոշակի տարեթիվ չունեցող հիշատակարանների զգալի մասը հնարավոր է եղել տեղագրել այս կամ այն թվականի տակ՝ տվյալ հիշատակագրի կողմից գրված մի այլ՝ թվական ունեցող հիշատակարանին առընթեր, կամ հիշատակարանի մեջ նշված պատմական դեպքերի ու դեմքերի համապատասխան: Սակայն մնացել են որոշ թվով հիշատակարաններ, որոնց գրության մերձավոր ժամանակը որոշելու հնարավորություն չի եղել: Այդ հիշատակարանները կհրատարակվեն «ԺՆ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» սույն ժողովածուի Բ. մասի վերջում:

Հիշատակարանները համարակալված են ըստ իրենց շարադասության՝ 1—744 համարներով: Համարից հետո գլխատառերով տրված է ձեռագրի համառոտ վերնագիրը՝ Աւետարան, Գիրք հարցմանց Գրիգորի Տաթևացույ, Գանձարան և այլն: Մյուս տողում ցույց է տրված ձեռագրի հասցեն՝ որտեղ և ի՞նչ համարի տակ է պահվում այն, և կամ տ՞ր հրատարակված կամ անտիպ աղբյուրից է քաղված: Օրինակ, 3-րդ էջում, ձեռագրի վերնագրից հետո (Գիրք հարցմանց), գրված է՝ Երևան 813, այդ նշանակում է, որ ձեռագիրը, որտեղից քաղված է № 2 հիշատակարանը, պահվում է Երևանի Մատենադարանում, 813 համարի տակ: Այնուհետև, էջի աջ կողմում, հնարավորության դեպքում, տվյալներ են հաղորդվում հիշատակագրի և գրչության վայրի մասին: Վերոհիշյալ էջում գրված է՝ գրիչ՝ Սարգիս և հաջորդ տողում՝ վայր՝ Տաթև:

Եթե ձեռագրի մեջ նույն տարեթվին գրված մի քանի հիշատակարաններ կան, ապա դրանք անջատված են միմյանցից՝ Ա, Բ, Գ և այլ հերթական թվահամարներով, ըստ որում յուրաքանչյուր հիշատակարանի սկզբում, նույն ձևով տվյալներ են հաղորդվում հիշատակագրի և գրչության վայրի մասին, անշուշտ, եթե այդ հիշատակարանները գրվել են ա՛յլ գրչի կողմից և ա՛յլ վայրում:

էջերի ձախ ընդլայնական լուսանցքում դրված թվանշանները ցույց են տալիս ձեռագրի էջահամարները: Նոր էջից սկսվող բառից առաջ դրված են երկու ուղղահայաց գծիկներ՝ ||:

Հատորի վերջում տրված են ընդարձակ ցանկեր՝ Անձնանունների ցանկ, Տեղանունների ցանկ և Առարկայական ցանկ, ինչպես նաև օտար բառերի բառարան և այլն:

Անձնանունների ցանկում ամեն մի անվան դիմաց տվյալներ են հաղորդվում նաև ձեռագրի հետ ունեցած նրա առնչության, նրա բնակության վայրի ու թվականի մասին: Պատմական կարևոր գեր կատարած գործիչների մասին

տվյալներն ավելի ընդարձակ են և ստացել են ծանոթագրության բնույթ: Ուստի բերված ցանկերը օգտագործելի են ոչ միայն այս կամ այն գործչի մասին ժողովածուի մեջ հղող տվյալների էջերը գտնելու նպատակով, այլև նրանց մասին անհրաժեշտ գիտելիքներ ձեռք բերելու համար:

Հրատարակության համար պատրաստ է նաև սույն հատորի շարունակությունը՝ «ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի Բ. մասը՝ 1451—1500 թթ. հիշատակարանների նյութերով:

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ